

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 02967

DER SEYFER--UNDZER FON

Mordechai Wolf Bernstein

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

מרדכי וו. בערנשטיין

דער ספר - אונדזער פאָן

מאַנאַגראַפֿיעס צו דער געשיכטע
פֿיר הונדערט פופציק יאָר
פון "די שן דרוק-וועזן

נומער איינס

ביבליאָטעק
" ב י כ ע ר - ו ו ע ל ט "
בוּענאָס-אַיֶרעס

אויגוסט, 1957

אלול, ה'תשי"ז

Impreso en la Argentina:

Printed in Argentina

Copyright by:

M. W. BERNSTEIN

Buenos Aires

HECHO EL DEPOSITO QUE MARCA LA LEY
Industria Argentina

Este libro se terminó de imprimir el día 25 de Agosto de 1957,
en los talleres gráficos "Zlotopioro Hnos.", S. Luis 3149, Bs. Aires.

א י נ ה א ל ט :

- 5 אריינפיר ————— קאָפּיטל איינט — וועגן ביבליאָגראַפיע בכלל און די יידישע
- 7 ביבליאָגראַפיע בפרט —————
- קאָפּיטל צוויי — חיים שוואַרץ און זיין משפּחה — די פּיאָנערן
- 12 פון העברעיִשן און יידישן דרוק־וועזן — — — — —
- קאָפּיטל דריי — מקורות וועגן דער דרוקעריי אין פּראַנקפורט
- 31 דאָדער —————
- קאָפּיטל פיר — הונדערט פּערציק יאָר ווילנער ראָם־דרוקעריי
- 52
- קאָפּיטל פינף — סוף־דבר —————
- 62

רשימה פון רעפראָדוקציעס:

- (1) שער־בלאָט — פון אילוסטרירטן מחזור, כתב־יד פון יאָר 1272, געשריבן פון סופר שמחה בר יהודה. ביזן חורבן געוועזן אין דער רש"י־שול אין וואַרמס. איצט אין וואַרמסער שטאַטישן מוזיי. אילוסטרירטע זייט פון דעם פּיוט „שערי רחמים“.
- (2) זייט 11 — עמבלעם פון דעם דרוקער חיים שחור־שוואַרץ; געפינט זיך אין „פירוש רש"י“; געדרוקט אין אויגסבורג 1533.
- (3) זייט 18 — בלאָט פון „סידור מכל השנה“, אויגסבורג 1531 (?);
- (4) זייט 20 — קאָלאָפּאָן פון „חמשה חומשי תורה“, לובלין 1556;
- (5) זייט 23 — אילוסטרירטע זייט פון „סדר של פסח“, אויגסבורג 1534;
- (6) זייט 24 — טיטל־זייט פון „ארבע טורים“, אויגסבורג 1540;
- (7) זייט 26 — טיטל־בלאָט פון יוסף בר יקראַס סידור אין יידיש, איכענהויזן 1544;
- (8) זייט 27 — יוסף בר יקראַס הקדמה צו זיין סידור;
- (9) זייט 39 — שער־בלאָט פון „ארבע חרשים“, פראַנקפורט ד'אָדער, 1680;
- (10) זייט 41 — שער־בלאָט פון „עולת יצחק“, פראַנקפורט ד'אָדער, 1692;
- (11) זייט 43 — שער־בלאָט „עיר בנימין“, פראַנקפורט ד'אָדער, 1698;
- (12) זייט 45 — שער־בלאָט „לקח טוב“, פראַנקפורט ד'אָדער, 1705;
- (13) זייט 47 — שער־בלאָט פון מסכת גיזה, אויסגאַבע אין פראַנקפורט ד'אָדער — בערלין פון יאָר 1722;
- (14) זייט 47 — שער־בלאָט פון „כתנות אור“, פראַנקפורט ד'אָדער, 1754;
- (15) זייט 51 — שער־בלאָט פון „תורת גיטין“, פראַנקפורט ד'אָדער, 1813;
- (16) זייט 58 — שער־בלאָט פון מסכת שבת פון תלמוד בבלי, אויסגאַבע ווילנע; וואַרשאַ, תקצ"ו;
- (17) זייט 61 — שער־בלאָט פון סליחות, ווילנע 1841;

אַרײַנפיר

די ווייטערדיקע שורות האָבן פֿאַר אַ ציל אויפצוקלערן דעם זין און די אויפגאַבע פון דער דאָזיקער אויסגאַבע, וואָס וויל זיין אַן ערשטלינג פון אַ גאַנצער סעריע.

מיר ווערן גערופן — אַנדערע רופן אונדז און מיר זיך אַליין — מיט דעם יחוסדיקן נאָמען: „עם הספר“ — דאָס פֿאַלק פון בוך. דאָ איז נישט דאָס פֿלאַץ פֿאַרן אַנאָליז ווען האָט מען אונדז דעם דאָזיקן שבח צוגעטראַגן און אויך פֿאַרוואַס. אויך איז דער אַרייַנפיר נישט דער אַרט פֿאַר חקירות צי פֿאַרדינען מיר נאָך היינט דעם דאָזיקן קאָמפּלימענט. לאָמיר פעסטשטעלן — היינט, נאָך אַלע שוואַרצערייען פון קלאַג-מוטערס און קברנים, פֿאַרמאָגן מיר אין אונדזער גאַנצער צעשפּרייטקייט, אין מדינת־ישׂראל און תּפּוצות־ישׂראל, אַ פֿאַר צענדליק פֿאַרלאַגן, וואָס גיבן אַרויס ייִדישע ביכער. טייל פֿון די פֿאַרלאַגן זענען פֿון אַ גאַר זי-נאַמיש־אַקטיוון כאַראַקטער און פֿאַרנעם.

ביי היינטיקן טאָג דערשיינען ביז 200 ייִדישע פּעריאָדישע אויס-גאַבעס, אין דעם 13 טאָג־צייטונגען.

דער פֿאַרמעג פון אונדזער בוך־ און פּעריאָדיק־פּראָדוקציע איז אַ גאַר חשובער, גאַרנישט זיך צו שעמען דערמיט.

פון דעסט וועגן פעלט ביי אונדז אין ייִדיש אַ פּובליקאַציע וואָס זאָל זיך פֿאַרנעמען מיט דער געשיכטע פון ייִדישן בוך, מיט די פּראַבלעמען פון ייִדישן ספר היינט און מיטן ייִדישן דרוק־וועזן בכלל.

עס פעלט אין ייִדיש אַ ביבליאָגראַפיש־ביבליאָפּילישע אויסגאַבע וואָס זאָל פֿאַר די ייִדיש־לייענער דערציילן דעם שלשלת־היוחסין פון אונדזער ספר. די חבלי־לידה פון ייִדישן געדרוקטן וואָרט.

אין הונדערטער און הונדערטער זאַמליכער און צייטשריפטן זענען צעזייט און צעשפּרייט באַזונדערע פּראַגמענטן, בלעטער צו דער דאָזיקער רומפולער געשיכטע. פיל צענדליקער גאַר וואַגיקע ביכער אין פֿאַרשי-דענע לשונות זענען שוין וועגן דעם דערשינען.

דעם ייִדיש־לייענער זענען זיי נישט באַקאַנט.

דאָ ווערט געמאַכט אַ גאַר באַשיידענער פּרוּוו צוצוטראַגן דעם ייִדישן גליענער דאָס וואָס ער דאַרף וויסן וועגן דער לאַבאָראַטאָריע פֿון ייִדישן בוך. באַקענען אים מיט די מאַטעריאַלן און פֿאַקטן פון אונדזער יחוס־

קייט ווי אן עס-הספר. עס וועלן זיך געבראכט ווערן סיי אַרבעטן וואָס זענען שוין פריער ערגעצוווּ, אויף וועלכן נישט איז לשוין, פאַרעפנטלעכט געוואָרן, סיי אַזעלכע וואָס ווערן ספעציעל פאַר דער דאָזיקער סעריע געשריבן.

וועגן דעם אינהאַלט פון אונדזער ערשטן ביכל דאָרפן מיר נישט דערציילן, דאָס וועט דער לייענער זען. אין אַרײַנפיר ווערט אָבער אונטערנעמט אַז די דאָזיקע סעריע וועט זיך באַמײַען שטענדיק צוזאַם פאַסן די העפטן צו געוויסע געשעענישן, היסטאָרישע דאַטעס פאַר-בונדן מיטן ספר.

דער נאַענטער העפט פון אונדזער סעריע וועט זיין געווידמעט דער געשיכטע פון דרוקן דעם תלמוד. עס וועט דערשיינען לזכרון דער לעצטער שריפת-התלמוד וואָס איז פאַרגעקומען מיט 200 יאָר צוריק, 1757, אין קאַמיענעץ-פּאַדאָלסק.

דער אַנהייב ווערט דערווײל געמאַכט פון אַ יחיד, אויף זײַנע הוצאות און דורך זיין אינציאַטיוו און פּראָעקט. די צײַט וועט אַרויסווייזן צו דאָס איז געוועזן אַ נוציקער און נויטווענדיקער אויפטו. דער אַרויסגע-בער איז זיכער, אַז עס וועלן זיך געפינען אַזעלכע וואָס וועלן צוהעלפן דעם דאָזיקן באַשיידענעם אַנהייב — די דאָזיקע סעריע זאָל זיך קענען אויסברײַטערן און טאַקע האָבן עקסיסטענץ-מעגלעכקײַט. דער נאַמען פון דער דאָזיקער סעריע איז: **ביבליאָטעק „ביכער-וועלט“**.

עס איז אַ נאַמען מיט יחוס. הייַנאָר איז טאַקע געוואָרן 35 יאָר זינט עס איז אין וואַרשע אַנגעהויבן צו דערשיינען די אויסגאַבע „ביכער וועלט“, קריטיש-ביבליאָגראַפישער זשורנאַל.

זאָל די דאָזיקע סעריע טאַקע העלפן שפּײַנען דעם הייליקן פּאַדעס פון ייִדישן מזרח-אייראָפּע, די געוועזענע מעטראָפּאָליע פון ייִדישן בוך, וואָס איז אַזוי אכזריותדיק פאַרטייליקט געוואָרן דורך זי שונאים פון דעם עס-הספר אין אונדזער דור.

דאָס ערשטע ביכל דערשיינט בעת דעם 11טן „ביכער חודש“, וואָס עס פירט דורך די ייִדישע קהילה פון בוענאַס-איירעס — אַן אויפטו וואָס איז אויך אַ רינג אין דער לאַנגער יחוס-קײַט פון דעם עס-הספר.

קאפיטל איינס

וועגן ביבליאגראפיע בכלל און יידישע ביבליאגראפיע בפרט

ביבליאגראפיע פארנעמט היינט דעם אויבנאן אין דער וויסנשאפט ביי די אומות-העולם. נישט נאָר איז עס אַן און פאַר זיך אַ וויכטיקער פאַרשגעבײט, ביבליאָגראַפישע רשימות זענען אומבאַדינגטע הילפס־אַר־גאַנען פאַר אַלע, אַן אונטערשיד, וויסנשאַפטלעכע מאַטעריעס. קיין שום סטודיע, קיין שום פאַרשונג־אַרבעט קאָן היינט נישט אָנגעהויבן ווערן אַן די געהעריקע צוגעגרייטע ביבליאָגראַפישע מקורות.

אויב דאָס איז אַזוי ביי אַלעמען, איז עס נאָך מער שייך צו אונדז ייִדן. ביי די אומות-העולם האָט זייער ביבליאָגראַפיע געוויסע פעסטע אָנ־געצייכנטע גרעניצן — שפראַכלעכע און געאָגראַפישע. אונדזער ביבליאָגראַפיע, ריכטיקער דער רוישטאָף פאַר אונדזער ביבליאָגראַפיע, איז צע־זייט אין כל תפוצות ישראל און איז פיל־שפראַכיק, טאַקע בכל לשון שאתה שומע.

לאַמיר נעמען, למשל, אַ ביבליאָגראַפישע רשימה וועגן מוזיק אין איטאַליע. זיכער וועט די דאָזיקע האָבן אַ שפאַר ביסל פרעמד־שפראַכיקע פּאַזיציעס, אַבער, דער עיקר, וועלן זיין מקורות אין איטאַליעניש און טאַקע פון איטאַליע גופא. אַ ביבליאָגראַפיע פון מוזיק ביי ייִדן וועט אָבער האָבן מקורות פון צענדליקער לשונות און פון אומעטום, וווּ אונדזער צעזייט און צעשפרייט פּאַלק לעבט און שאַפט, אַדער האָט געלעבט און האָט געשאַפט.

צוליב דעם דאזיקן מצב טאקע פון דעם יידישן פאלק — זיין צע-
שפרייטקייט און די פילשפראכיקייט פון זיין שאפונגס-ספערע — איז די
יידישע ביבליאגראפיע, אדער ריכטיקער די ביבליאגראפיע ביי יידן, א
גאר קאמפליצירטער ענין און מהאי-טעמא מאכט עס דעם דאזיקן געביט
נאך מער וויכטיקער און יעדער אויפטו איז גאר אָנגעלייגט.

און נאך א פרט, און טאקע א גאר וואַגיקער, טיילט אויס די לאַגע
ביי אונדז אויפן דאזיקן געביט פון דער לאַגע ביי אַנדערע פעלקער. ביי די
אומות-העולם עקסיסטירן סטאַבילע מלוכהשע ביבליאגראפישע צענטראַ-
לעס, וואָס רעגיסטרירן פינקטלעך און גרינטלעך זייער גאַנצע דרוק-פראַ-
דוקציע. נישטאַ היינט קיין שום ציוויליזירט לאַנד, וואָס איר ביבליאגראַ-
פישער צענטער זאל נישט שטיין אין די חשובסטע פלעצער, צוגלייך מיט
די אַנדערע אַקאַדעמיעס און וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוטן אין געגעבענעם
לאַנד. צום דינסט פון די דאזיקע אַפיציעלע ביבליאגראפישע רעגיסטריר-
און סעלעקטיר-צענטערס שטייט אַ רייע תקנות און געזעצן — ראשית די
פאַראַרדענונג צוצושיקן צוואַנגס-עקזעמפלאַרן צום ביבליאגראפישן צענ-
טער פון אַלץ וואָס עס דערשיינט פון אונטער דער דרוקפרעס. אין טייל
לענדער איז די דאזיקע זאַך אַזוי פערפעקציאָנירט, אַז שוין אויפן בוך,
אַדער פּעריאָדישע אויסגאַבע ווערט אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ אָפּגעדרוקט
דער ביבליאגראפישער סימן, די סיגנאַטור, צו וואָס פאַר אַ ביבליאגראַ-
פישער גרופע דאָס בוך אַדער זשורנאַל געהערט דאָס רוב נאָך דער דע-
צימאַלער סיסטעם.

ביי אונדז, דעם עמ-הספר, איז עדי-היום נישטאַ דער ביבליאגראפיש-
שער צענטער, ווהיין מ'זאל שיקן צוואַנגס-עקזעמפלאַרן. עס געפינען זיך
דא אַדער דאָרטן וואָלונטערע פונקטן, מיט פרייוויליקע זאַמלערס, וואָס
קלייבן, רעגיסטרירן, קלאַסיפּיצירן און פאַרעפנטלעכן, פון צייט צו צייט,
ביבליאגראפישע רשימות.

דעם זעלבן גורל ווי די ביבליאגראפיע האָט אויך די יידישע ביב-
ליאָפּיליע, ריכטיקער די לערע וועגן בוך, זיין געשיכטע און ראשית
די געשיכטע פון זיין וואַרשטאַט און לאַבאָראַטאָריע — דאָס יידישע דרו-
קעריי-וועזן.

ביי די אומות־העולם האָבן זיך זייערע דרוקערייען געפונען אויף אַ באַשטימטן און במילא געאָגראַפיש באַגרענעצטן, שטח. עס זענען געוועזן אויסנאָמען ווען ביכער אָדער צייטשריפטן פון אַ פּאָלק האָבן זיך געדרוקט מחוץ זייער עטנישן גרעניץ. לרוב איז עס געווען פון לענדער, וווּ עס איז נישט געוועזן קיין פרייהייט פון דרוק און וואַרט; דאָס האָבן געטון פאַר־יאַגטע אָדער אַנטלאָפענע צוליב רעפרעסיעס יחידים און גרופּן. די רוסיש־פּוילישע פּאָליטישע עמיגראַציע פאַר דער צייט פון דער צאַרישער הער־שאַפט און די איצטיקע עמיגראַנטישע גרופּן, אַנטלאָפענע פון הינטער דעם אייזערנעם פּאַרהאַנג, זענען גוטע ביישפּילן פון דעם.

אונדזער דרוקעריי־"טעריטאָריע" איז די גאַנצע וועלט. נישטאָ קיין פּונקט אויף אונדזער פּלאַנעט, וווּהין מיר זאָלן נישט פאַרוואַגלט ווערן און וווּ עס זאָלן נישט דערשיינען ביכער אָדער צייטשריפטן מיט אונדזערע אותיות־מרובעות, אָדער ביכער אויף די שבעים און מער לשונות פון אונדז אָדער וועגן אונדז.

אַ פאַר ביישפּילן:

דער "תלמוד" איז, פון זיין ערשטער אויסגאַבע אין סאַנטשינאַ (אי־טאַליע) אין יאָר רמ"ד (1488) ביז דער לעצטער נייסטער אויסגאַבע אין ירושלים אין יאָר תשי"ג (1953), געדרוקט געוואָרן אין קרוב 100 (הונדערט) ערטער.

נעמען מיר, למשל, די ערשטע (כראָנאָלאָגיש געגאַנגען) פּופּצן שטעט, וווּ דער תלמוד איז געדרוקט געוואָרן און מיר האָבן אַזאַ מין רשימה:

סאַנטשינאַ (איטאַליע); סאַלעדאַ (שפּאַניע); פּאַראַ (פּאַרטוגאַל); סאַלאַ־ניקי (גריכנלאַנד); ווענעדיק (איטאַליע); סאַביאַניטאַ (פּאַרטוגאַל); לובלין (פּוילן); קאַנסטאַנטינאָפּאָל (טערקיי); באַזעל (שווייץ); קראַקע (פּוילן); קורד־דזשעסמאַ (אַ דאָרף ביי קאַנסטאַנטינאָפּאָל); אַמסטערדאַם (האַלאַנד); זולצ־באַך (דייטשלאַנד); פּראָנקפורט ד'אָדער (דייטשלאַנד); האַללע (דייטשלאַנד). און אַפּגעשטעלט האָבן מיר זיך ביי דער פּופּצנטער דרוקעריי מיט דער תלמוד־אויסגאַבע פון יאָר תע"ב (1712), עס שטייען נאָך אין דער ריי נאָך 80 (אַכציק!) שטעט פון די ווייטערדיקע 250 יאָר, וווּ דער תלמוד האָט זיך געדרוקט.

א צווייטער ביישפיל, ער האט אויך א שייכות צום „תלמוד“. צו דער ערשטער מסכתא „ברכות“ זענען פאראן 294 פירושים (1). די דאזיקע פירושים זענען געדרוקט געווארן אין העכער 70 דרוקערייען פון 22 לענדער. א דריטער ביישפיל: י. ל. פרצענס ווערק זענען געדרוקט געווארן אין העכער 150 ערטער. דאָ רעדט זיך וועגן פרצן אין אונדזערע אותיות מרובעות — יידיש, העברעיש און לאַדינאַ, און וווּ איז פּרץ אין די אַנדערע לשונות ?

און לטוף — די ביבליאָגראַפיע וועגן יידישן בוך־דרוק־וועזן פון ש. שונאמי (2) נעמט אַרום ווערק (רשימה פון ביבליאָגראַפיעס) דערשינענע אין 10 שפראַכן, אַרויסגעגעבן אין 16 לענדער.

די געשיכטע פון יידישן בוך־דרוק־וועזן פאַרנעמט, בכּוּ, אַ גאַר חשובּוּן אַרט אין אונדזער ביבליאָפיליע. אין די צענדליקער ביבליאָגראַפיש־ביב־ליאָפילישע אויסגאַבעס, וואָס זענען, אין משך פון לעצטן יאָרהונדערט, ווען און וווּ נישט איז דערשינען ביי ייִדן, זענען צעזייט און צעשפרייט, אין די סך הונדערטער, עסייען און גרינטלעכע שטודיעס צו דער געשיכטע פון די יידישע דרוקערייען. די דאָזיקע אַרבעטן פאַרנעמען זיך מיט אַלע אַספעקטן, ביז די קלענסטע פרטי־פרטים פון דער טעמע. די דרוקערס און זייער אָפּשטאַם; וועגן די געאָגראַפישע פּונקטן — פאַרוואָס דווקא אין די דאָזיקע מקומות?; וועגן די אותיות און שער־בלעטער; צענזור (אייגענע און פּרעמדע); פּלאַגיאַט און פּעלשונגען; מחברים, מסכּימים און מעצער־נאַטן, מוכרי־ספרים און קאַלעקציאָנערן. יעדער האָט וואָס צו מחדש זיין. לעצטנס האָבן זיך אין די ביבליאָגראַפישע זאַמליכע, וואָס דער־שינען היינט ביי אונדז ייִדן, באַוויזן דריי גאַר ווערטיקע שטודיעס אויפן

---

(1) הרב ראובן מרגליות — „מפרשי תלמיד בבלי“ הנמצאים בספריה ע"ש הרמב"ם בתל־אביב, מסכת ברכות. אין „הספר“, שנה א' קונטרס א' ירושלים, אייר תשי"ד. זייטן 10—17.

(2) שלמה שונמי — „מפתח המפתחות“, ביבליאָגראַפיה של ביבליאָגראַפיות ישראליות; ירושלים תרצ"ו. אַרויסגעגעבן פון דער ביבליאָטעק ביי דער העברעישער אוניווערסיטעט. אָפּטיילונג 25 — „הדפוס העברי — הספר העברי“.

דאזיקן געביט. דאס זענען דריי מאָנאָגראַפֿיעס, וואָס ווערן דאָ ווייטער באַהאַנדלט.

איך האָב די דאָזיקע מאָנאָגראַפֿיעס געשטעלט נאָך דער כראָנאָלאָגֿישער עלטער פון די דרוקערייען, וואָס ווערן אין זיין באַהאַנדלט. דער צו-פּאַל האָט אָבער אויך געוואַלט, אַז די עלטער, דער סטאַזש, פון די ביב-ליאָגראַפֿישע זשורנאַלן, גייט אויך מיטן זעלביקן סדר, ווי מיר וועלן עס זען ווייטער.

וידבר

עמבלעם פון דעם דרוקער חיים שוואַרץ, וועגן וועמען עס רעדט זיך אין ווייטערדיקן קאַפיטל. דער עמבלעם איז אויף דעם דערשיינענעם אין יאָר רצ"ג — 1533. אין אויגוסט-בורג פֿירוש רשי. עס איז דער נומער [9] וואָס מיר דערמאָנען ווייטער אויף זייט 22. דער דאָזיקער עמבלעם געפינט זיך ביים אָנהייב פון יעדן חומש און פון יעדער מגילה.

קאפיטל צוויי

חיים שחור-שווארץ און זיין משפחה, - די פיאנערן פון העברעישן און יידישן דרוק-וועזן

המזכיר חיים שחור, בנו יצחק וחתנו יוסף ב"ר יקר
פראג, אילזא, אויגשפורג, איכנהויזן, הידרנוס, לובלין

מאת

א. מ. הברמן

אין העפט ד' פון באנד ל"א „קרית ספר“, תשרי תשי"ז,
ירושלים, מ' ישראל.

איידער מיר טרעטן צו רעפערירן די ערשטע מאנאגראפיע דארפן
מיר פארשטעלן די צייטשריפט „קרית ספר“, ווו די דאזיקע שטודיע איז
פארעפנטלעכט און אויך זאגן א פאר ווערטער וועגן איר מחבר, א. מ.
האבערמאן.

דער „קרית ספר“ וואס האט נאך דעם אונטערקעפל — „רבעון לביב-
ליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים“ — איז ביי
היינטיקן טאג ביי יידן דער איינציקער צענטראלער ביבליאגראפישער
זשורנאל. ער איז היי-יאר אריין אין זיין 31סטן עלטער. די ביז היינט דער-
שינענע 30 בענד זענען נישט נאר א רעגיסטער פון אונדזערע פובליקאצ-

ציעס אין משך פון די 30 יאָר. „קרית־ספר“ פאַרנעמט זיך נישט נאָר מיט דער לויפנדיקער, אַקטועלער, דרוק־פראָדוקציע (ראשית־כל פון ישראל), נאָר אין די דאָזיקע 30 בענד האָבן מיר הונדערטער שטודיעס און פאַר־שונגען וועגן ייִדישן בוך־וועזן בכלל און וועגן די דרוקערייען בפרט. ווי אַ כלל האָט יעדער נומער די ווייטערדיקע אָפטיילן:

ביבליאָגראַפֿיע, מיט די סעקציעס: דפוסי ישראל; ספרות עברית ומדע היהדות בחוץ לארץ; בתוך כתבי עת.

דברי בקורת — אַן אָפטיילונג פאַר רעצענזיע און קריטיק.

מאמרים — אַן אָפטיילונג פאַר עסייען און שטודיעס.

מגנזי בית הספרים — וווּ עס ווערן פאַרגעשטעלט אינטערעסאַנטע עקזעמפלאַרן, אוניקומס, פון די אוצרות פון דער אוניווערסיטעט־ביבליאָטעק.

די אַרבעט פון א. מ. האבערמאן געפינט זיך טאַקע אין דעם אָפטייל „מאמרים“. לשם אילוסטראַציע וועלן מיר דאָ דערמאָנען די אַנדערע אַרבעטן, וואָס עס געפינען זיך אין דעם זעלבן העפט, אין דעם אָפטייל. חוץ די אַרבעט פון א. מ. האבערמאן זענען נאָך דאָרטן דאָ:

אברהם נפתלי צבי רות — כתבי־יד לתלמוד בבלי בהונגריה (מאָ־נוסקריפטן צום תלמוד־בבלי אין אונגאַרן);

אברהם יערי: מילואים ל„דגלי המדפיסים העבריים“ (דערגאַנצונ־גען צו די עמבלעמען פון די ייִדישע דרוקערס) מיט 9 פאַקסימיליעס. (3 דער „קרית־ספר“ איז, ווי געזאָגט, דער איינציקער און צענטראַלער זשורנאַל פון דעם מין ביי ייִדן, ער קלאַסיפֿיצירט און רעגיסטרירט אַלץ

---

(3) אברהם יערי איז איינער פון די פראָדוקטיוסטע און וויכטיקסטע ביבליאָ־גראַפֿן וואָס מיר פאַרמאָגן. הונדערטער עסייען און העכער אַ צענדליק ספרים האָט ער שוין אַרויסגעגעבן אויף דעם געביט. דורך זיינע הענט זענען אַדורך ביו זעכציק טויזנט ספרים פון דער ירושלימער אוניווערסיטעט, צו וועלכע ער האָט אויסגעשטעלט „פאַספאַרטן“. דער דאָזיקער אַרטיקל „מילואים“ האָט אַ שייכות צו זיין גאַר אינטערעסאַנטן און באַלערנדיקן בוך „דגלי המדפיסים העבריים מראשית דפוס העברי ועד סוף המאה התשע־עשרה“, וואָס איז אין יאָר תש״ד (1944), דערשינען אין ירושלים, ביי דער העברעישער אוניווער־זיטעט.

וואָס ער באַקומט. איז טאַקע די ערשטע סעקציע פון דער ביבליאָגראַפֿיע — דפּוסי ישראל — אַ פּולע, אָן אויסשעפּנדיקע. ערגער איז מיט דער צווייטער סעקציע פון דער אַפּטייל, די אויסגאַבעס אין גאַר דער וועלט. נישט אַלע פון אונדזערע תּפּוצות פאַרשטייען די וויכטיקייט צוצושיקן זייערע פּובליקאַציעס אין דעם דאָזיקן צענטער.

דער מחבר פון דער דאָזיקער מאָנאָגראַפֿיע אברהם מאיר האַבערמאַן איז היינט צו טאָג איינער פון די אָנגעזעענסטע ביבליאָגראַפֿן און געהער צו די ספּעצן פון דער געשיכטע פון ייִדישן בוך. פון זיין פען זענען שוין אַרויס עטלעכע צענדליק גאַר וויכטיקע אַרבעטן אויף דעם געביט. באַזונדערס איז ער פון די מומחים צו דער געשיכטע פון ייִדישן פּיוט, פון דער ליטורגישער ליטעראַטור. ער איז אויך מיטאַרבעטער אין די אויסגאַבעס פון יוואָ. ער איז דער ביבליאָטעקאַר פון דער באַרימטער שאַקען־ביבליאָטעק, וואָס האָט די זעלטנסטע זאַמלונג פון אינקונאַבעלן, מערק־ווירדיקע אוניקומס פון ייִדישער דרוק־פּראָדוקציע און כתב־ידן.

אין זיין איצטיקער שטודיע „המדפיס חיים שחור...“ האָט האַבערמאַן אויסגענוצט אַלע ביז היינט פאַרעפנטלעכטע מאַטעריאַלן צו דעם קאַפיטל „חיים שוואַרץ“ אין דעם ייִדישן בוך־דרוק־וועזן; דער יעניקער וואָס האָט געלייגט דעם אָנהייב פון די ייִדישע דרוקערייען אין פּוילן. (פּריימאַן, פּריעדבערג, צונץ, שטיינשניידער, פּערלעס).

האַבערמאַן שטעלט צוזאַמען פון קליינע פּרטים, אַנדייטן און שפורן די ממש אַוואַנטוריסטיש־אונטערנעמערישע אויפטוען פון דעם דאָזיקן חיים, זיין זון יצחק און איידעם יוסף ב״ר יקר, וואָס איז פאַררעכנט אין דער געשיכטע פון ייִדישן דרוק־וועזן ווי אַ פּיאַנער, אַ דאַנק זיין ייִדישן סידור „אין תּפּילה בום גאַנצן יאָר“, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין איכענהויזן אין יאָר 1544, און איז שוין באַקאַנט אין דער ייִדישער ביבליאָגראַפֿיע ווי „יוסף ב״ר יקום סידור“ (4).

---

(4) יוסף ב״ר יקום סידור אין ייִדיש האָט שוין אַ גאַר גרויסע ליטעראַטור. עס זענען וועגן אים שוין פאַראַן גאַר וויכטיקע אַפּהאַנדלונגען. נישטאָ קיין שום פאַרשונג־אַרבעט וואָס פאַרנעמט זיך מיט דער שטודיע פון ייִדיש לשון וואָס זאָל נישט דערמאַנען, אָדער ברענגען „מוסטערן“ פון דאָזיקן „ייִדישן סידור“.

ווער איז דאָס דער דאָזיקער חיים שוואַרץ־שחור, וועלכער האָט זיך באַוווּזן אין פּראָג, און פיגורירט צווישן די „מחוקקים“ (דרוקערס) פון דעם דערשינענעם דאָרטן אין יאָר רע"ה (1514), „סדר זמירות וברכת המזון“?

אין יאָר 1440 דערפינדט גוטענבערג דעם אופן פון דרוקן ביכער. עס גייען פאַרביי 35 יאָר, ביז 1475, ווען עס באַוווּזן זיך די ערשטע ייִדישע אינקונאַבעלן (5). דאָס איז אַ פּירוש פון רש"י אויף חומש (גע־דרוקט אין רעדזיאַ דע קאַלאַבריאַ, איטאַליע) און די „ארבע טורים“ פון רבי יעקב בן אשר (געדרוקט אין פּיעווע דע סאַקאַ, אויך איטאַליע). די גרעסטע טייל פון די באַקאַנטע ייִדישע אינקונאַבעלן, העכער 170 (פון בערך פּערציק טויזנט (!), וואָס די אימות־העולם האָבן) 6 זענען

איין איינציקער עקזעמפּלאַר פון דער דאָזיקער אויסגאַבע געפינט זיך אין דער בייִערשער מלוכהשער ביבליאָטעק אין מינכען. בעת מיינ זיין אין דייטש־לאַנד, האָבן איך פון פר' ד"ר מאַקס וויינרייך באַקומען אַן אויפּטראַג פּעסטע צושטעלן צי דער אוניקום איז נאָך פאַראַן און מאַכן דערפון אַ מיקראַ־פּילם. אין מיינ בוך „נישט־דערברענטע שייטן“, ב. איירעס 1956, זייט 88, איז פאַ־ראַן אַ פאַקסימיליע פון דעם אַריינפיר צו יוסף בר יקר סידור. זע אויך צייג־בערגס, די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן, באַנד 6, זייטן 113—117. אינקונאַבעלן, ווערטלעכע איבערזעצונג פון לאַטיין, פון דער וויגעלע. הייסט סאַקע אין דייטש „וויגדרוקען“. עס ווערן געמיינט יענע דרוק־אויסגאַבעס, וואָס זענען דערשינען פון דעם טאַג ווען די דרוק־מאַשין איז דערפונדן גע־וואָרן ביז דעם יאָר 1500.

די סיבה וואָס גראַד מיר, דער עם־הספר, האָט געוואַרט גאַנצע 35 יאָר, כדי אַרויסצוקומען מיטן ערשטן געדרוקטן ייִדישן בוך ווערט אויפגעקלערט דער־מיט וואָס עס איז דער רבנישער וועלט פון יענער צייט געוועזן אַ געוויסע קעגנערשאַפט צו דעם, אַז מען זאל דרוקן ייִדישע ספרים. לרוב זענען עס דאָך דאָן געוועזן ספּרי־קודש; האָבן די שומרי־החומות פון דער ייִדישער טראַג־דיציע מורא געהאַט, אַז עס ווערט פאַרשוועכט די הייליקייט פון ייִדישן ספר, וואָס פלעגט דורך די סופרים געשריבן ווערן מיט קדושה און טהרה. אַ גאָר שאַרפע קעגנערשאַפט האָבן אַרויסגעוויזן די סופרים גופא, וועלכע האָבן אין דעם דרוקן געזען עפעס „מעשה־כישוף“. פאַרשטייט זיך, אַז דאָ האָט געשפּילט אַ ראַלע אויך די מאַטעריעלע זייט — די קאַנקורענץ פון דער מאַשין. האָט מען זיך שוין יאָ גענומען דרוקן ייִדישע ספרים האָבן די דרוקערס, פּרעסערס, קאַרקעטארן און אַנדערע דערביי באַשעפטיקטע, גענומען פאַר זיך

מרדכי וו. בערנשטיין

כמעט אלע געדרוקט געוואָרן אין איטאַליע, אַ פּאָר אין שפּאַניע און פּאַר-
טוגאַל און איין איינציקער אין קאַנסטאַנטינאָפּאָל. 7
פּראָג עפנט די טיר פּאַר דער אריינדריןגונג פון יידישן דרוק-וועזן
אין מזרח-אייראָפּע. דאָרטן ווערט אין יאָר 1512—1513 געמאַכט דער
אַנהייב. ביי דעם דאָזיקן בראשית טרעפן מיר צווישן די פיר „מחוקקים“
(דרוקערס) דעם דערמאַנטן חיים ב"ר דוד שחור.

פון וואָנען שטאַמט דער דאָזיקער חיים ב"ר דוד? האַבערמאַן איז
זיך משער, אַז ער איז אַן אַפּשטאַמיקער פון בעהמען, וווּ דער פּאַמיליע-
נאָמען שחור-שוואַרץ-טשאַרני איז געוועזן זייער פאַרשפּרייט. האַבערמאַן
מיינט אויך, אַז דער דאָזיקער חיים האָט זיך שוין באַטייליקט אין דעם
אַרויסגעבן פון ערשטן געדרוקטן אין פּראָג (1512). „סדר התפילות“, הגם
ער ווערט דאָרטן נישט דערמאַנט. דער פּאַקט, וואָס ער איז צווישן דעם
פירלינג, וואָס פיגורירן ווי די „מחוקקים הנרשמים“ אויפן „סדר זמירות
וברכת המזון“ (פּראָג 1514). באַווייזט עס. עס איז דאָך דאָן נישט געוועזן
קיין שוים יידישע דרוקעריי אין בעהמען, וווּ ער זאָל זיך קענען פּריער-
אויסלערנען דעם דרוקער-פּאַך. אין ערשטן געדרוקטן ספר איז ער מ־

דעם געהויבענעם טיטל פון „העוסקים במלאכת הקודש“, די וואָס באַשעפּטיקן
זיך מיט דער הייליקער עבודה.

7) די בערך 170 העברעישע אינקונאַבעלן זענען געדרוקט געוואָרן אין די וויי-
טערדיקע שטעט (אין די קלאַמערן זענען די יאָרן ווען די ספרים זענען דער-
שינען).

איטאַליע:

Reggio di Calabria (1475); Pieve di Sacco (1475); Mantua (1476,
1477); Roma (1489); Soncino (1483, 1484, 1485, 1486, 1487, 1488, 1489,
1490); Ferrara (1477); Bologna (1477, 1482); Casal Maggiore (1485-86);
Neapoli (1487, 1488, 1489, 1490, 1491, 1492); Brescia (1491, 1492, 1493,
1494); Barco (1496, 1497).

שפּאַניע:

Guadalajara (1481); Ixar (1485, 1487, 1488, 1490); Zamora (1487).

פּאַרטוגאַל:

Faro (1487, 1496); Lisbon (1489, 1491, 1492); Leiria (1494).

און טערקיי:

Konstantinopol (1495).

מעות געוועזן סתם א פועל, אין דעם צווייטן איז ער שוין איינער פון די אַרויסגעבער-שותפים. קלאָר איז אַז ער איז פון די פיר פיאָנערן פון ייִדישן דרוק-וועזן אין מזרח-אייראָפּע.

אויפן סמך פון אַ קאַלעקציע פון 27 ספרים, אויף וועלכע עס פיגורירט חיים שחור און זיין משפחה (זון יצחק און איידעם יוסף ב"ר יקר). האָט האַבערמאַן צונויפגעשטעלט דעם ממש שטורמישן לעבנסוועג פון דער דאָזיקער דרוקער-משפחה. אויסנוצנדיק אַנדערע מקורות, דערקלערט ער אויך די סיבות פון דער איבערוואַנדערונג פון דער דאָזיקער משפחה פון איין אָרט אין צווייטן.

חץ דעם שוין דערמאָנטן ספר [1] 8) „סדר זמירות וברכת המזון“ וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין פראַג, אין יאָר רע"ה — 1514, זענען נאָך דאָרט געדרוקט געוואָרן אַנדערע 6 ספרים, וווּ חיים ב"ר דוד שלי"ט המחוקק פיגורירט ווי אַ מיטבאַטייליקטער. דאָס זענען:

[2] „סידור מכל השנה“, פראַג רע"ו (1515) — דאָ איז ער צווישן זעקס „מחוקקים“;

[3] „המשה חומשי תורה“ מיטן רש"י-פירוש, מגילות און הפטרות, פראַג רע"ד—רע"ה (1514—1518) — ביי דעם ספר פיגורירן 5 „מחוקקים“;

[4] „מחזור מכל השנה“, פראַג רע"ט (1519) — 5 „מחוקקים“;

[5] „מחזור לכל השנה“, צוויי טיילן, פראַג רפ"ב—רפ"ה (1522—1525). דאָ זענען שוין דאָ נאָר צוויי מחוקקים. דער צווייטער איז מאיר ב"ר דוד, וועלכער פלעגט זיך אונטערשרייבן אויך מכת"ם, וואָס מאַכן אויס די ראשי-תיבות מאיר כותב תפילין (פראַגא 9);

---

8) די ציפערן אין די קאָנטיקע קלאַמערן ביי די נעמען פון די ספרים זענען די סיגנאַטורן מיט וועלכע זיי זענען באַצייכנט אין דער ארבעט פון א. מ. האַבערמאַן.

9) פאַמיליע-נעמען פון צונויפגעשטעלטע ראשי-תיבות איז זייער אַנגענומען ביי ייִדן. די קאַלעקציע „ראשי-תיבות ווי ייִדישע פאַמיליע-נעמען“, אין מיין אָר-בעט וועגן ייִדישע פאַמיליע-נעמען, וואָס איך גרייט, גרייכט ביז 1500. די קאַמ-בינאַציע פון דעם פאַמיליע-נאָמען מכת"ם, אַז דאָס איז אַ ראשי-תיבות איז אין דעם פּאַל פאַר מיר געווען אַ נייעס. אגב, איז ביז דעם חורבן-היטלער געווען

ר בִּזְנוֹ שֶׁל עוֹלָם אֲנִי שֶׁלֶךְ
 וְחִלּוּמוֹתַי שֶׁלֶךְ חִלּוּמוֹת
 חִלּוּמוֹתַי וְאִינִי יוֹדֵעַ מִיֵּדָה הֵם
 בֵּין שְׁחִלּוּמוֹתַי לְעֵצְמִי בֵּין שֶׁ
 שְׁחִלּוּמוֹתַי לְאַחֲרִים בֵּין שְׁחִל
 מִן אַחֲרִים עָלַי אִם טוֹבִים הֵם
 חֲזָקִים וְאִמְצָם בְּחִלּוּמוֹתַי שֶׁל
 יוֹסֵף הַצַּדִּיק עָלַי וְאִם צַרִּים
 רַבּוֹאָה רַפָּאָם כְּמִי מִרָה עַל
 יְדֵי מִשֵּׁה רַבִּיצוּ וְכִמְיָ יִרְיָחוּ עַל יְדֵי אֱלֹשֶׁעַ
 וְכִמְדִּים מִצַּרְעֵתָהּ וְכִבְעֵמֹז מִצַּרְעֵתָהּ
 וְכִהֲדֹקִיהוּ מִלֶּךְ יְהוֹרֵם מִתְּלִיּוֹ וְכִשֵּׁם שְׁהַפְּכֵת
 קָלִילֵת בְּלֵעַם הַרְשַׁע עֲלֵינוּ לְבִרְכָה כּוֹתֵהפֹר
 עָלַי כֹּל חִלּוּמוֹתַי לְטוֹבָה וְלְבִרְכָה וְתִרְצֵנִי ח
 וְתִשְׁמְרֵנִי וְתַחֲיֵנִי לְעוֹלָם חֲבָאֵי אֲמִזֵּי

בלאט פון אויגסבורגער „סידור מכל השנה“, נומער [8], זע זייט 22.

אין ווילנע אַ דרוקער און צייכנער־משפחה מיט דעם פאמיליע־נאמען מכתם.
 איינער פון זיי איז בענציע מכתם, דער באקאנטער צייכנער־קונסטלער פון
 „יונג־ווילנע“, וועלכער איז אומגעבראכט געווארן דורך די נאציס.

[6] „יוצרות לכל השנה“ פראג רפ”ח (1526). אויך דאָ זענען פאַראַן נאָר צוויי „מחוקקים“, חיים שחור און דער דערמאָנטער דוד מכת”ם. עפעס איז משמעות געשען צווישן די אַרויסגעבערס, וואָס האָט צע-שטערט דעם שלום-בית. אין דעם „תפילות לכל השנה“ [4] פון 1519, דער-קלערן אין דעם קאַלאָפּאָן, צום סוף פון ספר די מחוקקים:

„...ועל כן אנחנו חמשה מחקקים אשר שמותינו בתחתית חתמנו יחד בהסכמה אחת הסכמנו להרבות ספרים ולהרביץ תורה קבלנו עלינו וקיימנו“...

דאָס מיינט — מיר פינף דרוקערס, וואָס אונדזערע נעמען זענען אונטן געחתמעט, מיט אַן איינשטימיקער הסכמה צו מערן ספרים און האָבן עס מקיים געווען...

און אין דעם ווייטערדיקן „מחזור לכל השנה“ נימער [5] לייענען מיר שוין ביים שלום פון ספר:

„הנה אנחנו מחוקקים שנים / נתנו לבינו למלאכת שמיים

ותהי השלמתו בהוצאה ובמעשה על ידנו / שנת תפ”ר עצת שונאנו...“

שוין נאָר צוויי זענען געבליבן, און אין דער דאָטע פון יאָר פירן זיי אַריין דעם אַנדייט פון „הפר עצת שונאנו“, אַז עס איז צעשטערט געוואָרן די עצות פון די שונאים.

אין דעם לעצטן ספר פון פראג, די „יוצרות“ [6], ווו עס באַטייליקן זיך ווידער די דערמאָנטע צוויי קען מען אפשר געפינען אַן אַנדייט אין דעם שער, ווו זיי שרייבן: „שישי ועלזי פראג, כי הלבשנוך עדי עדים...“ פריי זיך פראג, ווייל מיר האָבן זיך באַקליידט מיט צירונג... מיר הערן דאָ אַ טאָן פון זעגענען זיך.

חיים שוואַרץ-שחור פאַרלאָזט פראג אין יאָר 1526, וואָס איז אַ וויכ-טיקע דאָטע אין דער געשיכטע פון דרוק-וועזן ביי יידן, פאַרבונדן מיט דער דאָזיקער שטאָט. אין דאָזיקן יאָר איז דאָ אַפּגעדרוקט געוואָרן די

הפטרה

ענה וזרהה לכם יראי שמי
 שמש צדקה ומרפא כנפתי
 ויצאתם ופשתם כעגלי מרבח
 ועסותם רשעים כיתיו אפרהת
 כפית רגליכם ביום אשר אני עשה
 אמר יונד צבאות וזכרו תורת
 משה עברי אשר צייתו אתי בחרב
 על כל ישראל הקדים מושפטים
 דתו אנכי שלח לכם את אליהו
 הנביא לפני בואי יחוד הגדול
 ונתנא והשיב לב אבותי עלי
 בניס ולב נביס עלי אבותם
 פז אביא ורחבתי את
 תארץ דרם

רשעה גם כהנו אלהים נמלטו
 אנדרבורא יחוד איש אל רעהו
 וקשב יחוד וישמע ונבלם סגור
 דברד לפני יראי יחוד ולהשבי
 שמו וחיז לי אמר יחוד צבאות
 ליום אשר אני עשה סגור
 המולתי עליהם כאשר יומל
 איש על בני הער אתו ושבתם
 זמא הם כין צדיק לרשע ביד עבר
 אלהים לאשר לא עברו כי הנח
 היום כא הער בתניד וחיז בל דרים
 וכל עשת הרשעה כשולדת אתם
 חיים תמא אמר יחוד צבאות
 אשר לא יצוב להם שיש

בית גמלי בלגוס

בעזרת בורא עולם הספר הקודש הוא נשלם על יד חנבר הקום על המלאכה אליעזר ברי צחק דצל מלך פראג

יבנה יחזקאל כל העשות אלהי ברא רוח יבנה עמל עד טלף
 לך רבי נבל קדוה באתי מלך וזן כמלך מתי קבלו אש
 כל הילוך אמתו
 יבנה יחזקאל כל העשות אלהי ברא רוח יבנה עמל עד טלף
 לך רבי נבל קדוה באתי מלך וזן כמלך מתי קבלו אש
 כל הילוך אמתו
 יבנה יחזקאל כל העשות אלהי ברא רוח יבנה עמל עד טלף
 לך רבי נבל קדוה באתי מלך וזן כמלך מתי קבלו אש
 כל הילוך אמתו

מהודר יעקב בר משה זצל
 משלם בר שלמה זצל
 לזנימוסבן הרר מרדכי ופה שליט מחק
 יעקב בר חוד זצל מחק
 ליום בר יצחק זצל מחק

קאלאפאן פון „תמשה חומשי תורה“ גומער [27] לובלין 1556: זע זייט 29.

ערשטע אילוסטרירטע הגדה, זי ווערט טאקע באקאנט אין די שפעטער-דיקע יארן מיטן יחסי-נאמען „די פראגער הגדה“. אפגעדרוקט איז זי דורך די פריערדיקע שותפים פון חיים שווארץ-שחור. זיין נאמען איז אויף דער אויסגאבע נישטאָ.

פון פראָג לאַזט זיך חיים שחור-שוואַרץ אין דער וועלט אַרײַן. משמעות אַז ער האָט מיטגענומען מיט זיך אַ טייל פון דעם זאַץ און מכשירים (אפשר אויך דרוקערס) און זיין ערשטע סטאַנציע איז אין אילזאָ פון נידער-שלעזיע (10). ער באַקומט דאָרטן פון דעם הערצאָג קאַרל, דעם הערשער פון אילזאָ-מינסטערבערג ווײַן-און באַשעפטיקונג-רעכט. דאָרטן דערשיינט אין ספר:

10) דאָס שטעטל אילזאָ, ווי זי פיגורירט אויף דער דאָזיקער אויסגאבע און ווערט באַנוצט אין די אַלט-העברעיִשע ספרים, הייסט אין דײַטש Oels. שפעטער ווען חיים שחור האָט שוין פאַרלאָזן דעם מקום און האָט זיך געפונען אין אויסבורג האָט דאָרטן אַ געוויסע צײַט געהאַט אַ דרוקעריי אײנער פון די לובלינער ברידער העליץ, וואָס האָבן זיך שפעטער אַפגעשמדט. עס ווערט איבערגעגעבן, אַז אין יאָר 1935 האָט אַ גרויסער שטורעם-ווינט צעשטערט דאָס הויז ווו עס איז געווען די דרוקעריי און עס זענען דאָרטן הרוב געוואָרן די ביכער און די אײנריכטונגען. זיכער האָט עס נישט צו טון מיט דוד שוואַרצס דרוקעריי, נאָר מיט דעם פון משומד העליץ. אילזאָ-עלס געהערט הײַנט צו פוילן און הייסט אַלעטשניצאַ. פאַר דעם היטלער-חורבן איז דאָרטן געוועזן אַ קהילה פון 120 ייִדן, אַ פאַר חברות, אַ סינאַגאָגע און אַ בית-עולם. אויך איז בשעתו געווען אַנגעגעבן, אַז דאָרטן זאל זיך געפינען אַ רײכע העברעיִשע ספרים-זאַמלונג. אין יאָר 1947 האָב אײך באַזוכט דאָס געוועזענע אילזאָ-עלס, וואָס איז פאַרפּוילישט געוואָרן אויף אַלעשניצאַ. עס איז אַ קנפּס-סטאַנציע, וואָס די ייִדישע שארית-הפּליטהניקעס פלעגן דורכקרייצן בײַ זײער קומען און זיך באַזעצן אין נידערשלעזיע — ברעסלאָ, שווינץ, ליגניץ, רייכענבאָך. אײך האָב דאָן אין דאָזיקן שטעטל אויסגעפונען די סינאַגאָגע, וואָס האָט געדינט ווי אַ רעפּאַטריאירונג-פּונקט פאַר די „אײבערגעזינדלע“ פּאַליאַקן פון די „מזרח-קרעסן“, בעיקר — פון ווילנער געגנט, וואָס זענען אויפן סמך פון אַן אַפּמאַך מיט דעם ראַטנפאַר-באַנד אַרײבערגעפירט געוואָרן אין די אַזױיגערופענע „נײַ-דעראַבערטע גע-ביטן“. פון דער פּרײערדיקער דײַטשישער באַפעלקערונג איז שוין דאָן כמעט קײנער נישט געוועזן. קײנער זאָט מיר נישט געקענט אַנווײזן אויפן אָרט און געוועזענעם ייִדישן בית-עולם און אַ פּשיטא שוין וועגן דער העבראַיקאַ-זאַמלונג, וואָס זאל דאָרטן האָבן געווען.

[7] „חמשה חומשי תורה“ מיט די מגילות, און הפטרות. דער-
שינען איז דער חומש אין יאָר ר”ץ (1530). אויפן שער-בלאַט איז אָנגעגעבן.
אַז דער ספר דערשיינט אונטער דער ממשלה פון דעם „דוכס קאַריל יר”ה“
און עס איז דאָרטן אויך דאָ דער שטעמפל פון דעם הערצאָג, ווי מחוקקים
זענען אָנגעגעבן דוד בן יהונתן און חיים בר דוד שחור.

פון דעם דאָזיקן מקום זענען מער קיין ספרים נישט באַקאַנט. (11)
שוין אַ יאָר שפעטער טרעפן מיר חיים בן דוד שוואַרצן אין אַויגס-
בורג (12) פון יאָר רצ”א ביז דעם יאָר ש’ (1531—1540). דרוקט ער דאָ אַפ-
ניין ספרים. צווישן זיי שוין נישט נאָר תפילה־ספרים און חומשים. דאָ
זענען אָפּגעדרוקט געוואָרן :

[8] סידור מכל השנה. רצ”א (1531);

[9] פירוש רש”י, אויף די חומשים און מגילות רצ”ג (1533);

[10] סדר של פסח. רצ”ד (1534);

[11] אגרות שלומים. רצ”ד (1534);

[12] מחזור כסדר האשכנזים, רצ”ו (1936);

[13] סליחות. רצ”ו (1936);

[14] „ארבע טורים“ אין יאָר ש”י (1540), און דער

---

(11) דער איינציקער עקזעמפלאַר געפינט זיך אין דער באַדעליאַנא און איז בשעתו
געקויפט געוואָרן פון ר’ דוד אָפּענהיימער פאַר 30 טהאַלער, אַ גאָר הויכער
סכום אין יענע צייטן.

(12) אין אַויגסבורג, וואָס געפינט זיך אין דעם שוואַבישן רעגירונג־באַצירק פון
בייערן, זענען געוועזן אַ ריי מיט דרוקערייען, וווּ מען האָט געדרוקט ביכער
מיט יידישע אותיות. די דרוקערייען זענען אָנגעפירט געוואָרן פון קריסט
לעכע גייסטלעכע און זייער אָפט פון משומדים (געוועזן דאָן אין דער מאַדע).
שוין מיט 16 יאָר פריער, איידער חיים שוואַרץ האָט זיך דאָרטן באַזעצט
זענען שוין דאָרטן דערשינען אַ ריי ביכער אין העברעיש, צווישן זיי אויך
קריסטלעכע. אויך בעת זיין וווינען און פירן די דרוקעריי אין אַויגסבורג
האָט ער געהאַט צו טון מיט די דאָרטיקע קריסטלעכע אַרויסגעבערס. אויף די
ספרים וואָס זענען דאָרטן אַרויסגעגעבן ווערט דער נאָמען פון דער שטאָט
אויסגעלייגט; אוישפורג, אויגשפורק, אויגשבורג.

המזינא וברכת קל אכילת מיצה מרור כורד שיענה טהל שני
 מרור מהרוכת ואחריו הכריכה זכר למקדש כהלל ובשלוח
 עורר שיאכל סעידתו וכצפון ברד שיאכל מהצי דמיצה הצפונה
 לאפיקומן וארר כדיכרד ברכת המזון ויאמר הלל זה המה
 שרצה באמרו הלל טריצה

בערב הפסח כשבאיז מבית הכנסת יהא שלרטי עורר ועלדי
 קערה ובה ג מיטת וירקת ליטונה ואפדו ושבי
 תבשיליז בשרוביטה או דגוביטה ולפניו קערה הררוכת וקערת
 החומץ וכוס מוחזיקרביעה מזוג לפני כל אהרד ואהרד הנשים וטת
 ויקדש בלא בטילה | לשבת איכר זה הקדוש

ויכלו השמים והארץ וכל תבאם וכל אלהים ביום השביעי
 מלאכתו אשר עשה וישבות ביום השביעי מפל מל
 מלאכתו אשר עשה ויברך אלהים את יום השביעי ויחדש אותו כר
 בו שבת מפל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות |
ברוך אתה אלהים מלך העולם בורא כרי הגנו |

זייט פון „סדר של פסח“, אויגסבורג 1534, נומער [10], זע זייט 22.

[15] «אבקת רוכל» 13); הכלל, זייער וואָגיקע רבנישע האַנט־ספרים. עס זעט אויס, אַז דאָ זענען מיט אים די גאַנצע צייט זיין זון יצחק און איידעם יוסף בר יקר. אמת, זיי ווערן נאָר דערמאָנט ביי דעם «ארבע

אבקת רוכל — איינער פון די עלטסטע ספרים. ביז דאָן שוין דערשינען אין צוויי אויפלאַגעס. די ערשטע אין יאָר רע"ו (1516) אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

טיטל־זייט פון „ארבע טורים“, אויגסבורג 1540, נומער [14], זע זייט 22.

טורים, אבער מען דארף אָננעמען, אז ער האָט געהאַט זייער הילף אויך ביי די איבעריקע ספרים.

עס ווייזט זיך אָבער אַרויס, אז עס איז אונדזערע דרוקערס ענג גע-
וואָרן אין אויגסבורג. דאָ איז געוועזן חוץ זיי אַ געוויסע דרוקעריי, וואָס
האַט אונטער דער פירונג פֿון משומד פּאַולוס עמיליוס, גענומען גרייטן אַ
ריי אויסגאַבעס (און זענען טאַקע דאָרטן שפּעטער דערשינען, אין די יאָרן
1543—1544), אין ווייבער-טייטש, ווי „דש ספר מלכים אין טויטשער
שפּראַך“ און „דש שמואל בוך“. עס קומען פֿאַר סיכסוכים צווישן חיים און
זיין משפּחה פון איין זייט און דעם נישט-ידישן אַרויסגעבער פון דער
צווייטער זייט.

זיי פּאַרלאָזן אויגסבורג און אין יאָר ש"ד (1544) ווערט אָפּגעדרוקט
אין דעם שטעטל איכענהויזען (14) דער ערשטער געבעטבוך אין יידיש,

[17] „איין תפילה בום גאַנצן יאָר“.

דער דאָזיקער ספר איז געוואָרן אַ זייער וויכטיקער שטודיום-אַביעקט
און האָט שוין אַרום זיך, ווי מיר האָבן פריער דערמאָנט, אַ גאַנצע ליטע-
ראַטור.

פון דער יידישער הקדמה, וואָס עס שרייבט יוסף בר יקר צום דאָזיקן
יידישן סידור ווערט קלאַר, אז די אַרויסגעבער האָבן געהאַט אַ גאַנצע ריי
פּראָיעקטן אַרויסצוגעבן ספרים אין יידיש. טייל האָט מען זיי אויסגעכאַפט
(„דאָס שמואל בוך“). עס איז בכלל דאָן געוועזן אַ נאָכפּראָגע אויף ביכער
אין יידיש, אין דער זעלביקער צייט האָט אליה בחור אָפּגעדרוקט דעם
„בבא בוך“ אין איזני (1541).

(14) איכענהויזן איז איינע פון די מערקווירדיקסטע שטעטלעך פון בייערן, מיט
אַ גאָר לאַנגער און שטורמישער יידישער געשיכטע. בעת מיינע נסיעות איך
בער דייטשלאַנד אין די יאָרן 1948—1951 איז מיר אויסגעקומען דאָרטן צו
זיין עטלעכע מאָל טאַקע אין די ענינים פון דער דאָרטיקער דרוקעריי. איך
האַב דאָרטן געפונען „לעבעדיקע“ שפורן פון אַ זייער אַקטיוון יידישן לעבן,
אַ שטומער עדות איז געוועזן די ריזיקע סינאַגאָגע אויף דער אַסטערנ-גאַסע
נומער 282. ליידער זענען די אַרכיוואַליען פון דעם 16טן יאָרהונדערט פון
דאָזיקן מקום נישט געוועזן נישט אומפן אַרט און נישט אין אַן אַנדער בייע-
רישן אַרכיוו. זיי געפינען זיך אין עסטרייך, אין אינסבורקער מלוכהשן אַרכיוו.

הגם דער אַרויסגעבער פון דאָזיקן סידור, דער איבערזעצער פון די תפילות אויף יידיש און דער איניציאַטאָר פון אויפטו איז יוסף בר יקר. ווערן אָנגעגעבן די דרוקער: חיים ב"ר דוד ז"ל (מחוקק 15); יוסף בן יקר זל היד (מחוקק 16); יצחק בר חיים שלי"ט מחוקק. דער צווייטער איז חיימס איידעם, דער דריטער — חיימס זון. האַבערמאַן ברענגט די גאַנצע יידישע הקדמה. דער דאָזיקער דאָקור מענט איז אַ שטיק געשיכטע צום בראשית פון דער יידישער ליטעראַטור און שפראַך.

קדומט העד איר ורדמך ורדיאן

דא ווערט איר הויטש דינן שאיאן . איר ווערט עש
וואל ניווארז איין תפלה בום נאנן יאר . וואל בור
טויטשט אוב בשיידליך , דרוס קוואטאוב קויסט
וויידליך : איר ווערט זי זונשט בורזוואן . דען זיא
נוכשן ניט אויף דען בויםן : אויך איז זי ניט זו טוייער
. אום איין קרונן איז זי אויער אוב עטווג נעהרהאלט
איר אויך שטארק . נידרוקט זו איכנהויזן אין דעסן
מארקס אין דעסן יאר זא ון לילט דרייא הונדרט אוב
ויר . קנט העלף אונש דש וויר זי בולעבן שיר . און

טיטליזייט פון יוסף בר יקרס סידור.

15) ביז דעם נומער [8] פון אויגסבורג האָט ער זיך אונטערגעשריבן חיים בר דוד שחור שליט; פון נומער [9] הייבט ער זיך אָן אונטערצושרייבן חיים בר דוד זל — וואָס מיינט, אַז צווישן די יאָרן 1531 און 1533 איז, דוד, חיימס פאָטער, געשטאַרבן.

16) יוסף בר יקר פלעגט ביי זיין פאָטערס נאָמען צוגעבן היד, וואָס זענען די ראשי־תיבות אָשם 'נקום אָמו. דאָס באַווייזט, אַז זיין פאָטער איז אומגע' געקומען ווי אַ קדוש.

עש מוזן דאראן ביקענן, אל די אויף דער וועלט זענן. אונ' איז וואר און אלי פעל. דש דש לשון הקודש איז דש זעמיל מעל. בון דען אנדערן שפרוכן גאר. מן קאן אימש וואל ווייזן אונ' מאכן וואר. איין דער תורה ווען עש עטוש געלט. דש דר מיט איז בישאפן די וועלט. אונ' איז די תורה דינן ווארדן געבן. אונ' אנדרי ספרים מיר דר נעבן. אונ' איז לויטר אונ' ריין. אלי שפרוכן און גישענט. דארום מן עש לשון הקודש נענט. דרום איז ניט מינדער דראן. ווער עש בור שטיט אונ' וואל קאן. אונ' דרינן טוט זיין גיבעט. דש ער בור גוט ית' שטעט. מיר איז אנפפנגן אונ' אן גינומן. דען אל די דא ווינשט קומן. אונ' ביטן אין איינר אנדערן שפרוך. ווען זי שון שרייאן גאר הויך. אבר אז איצונד שטיט אונזר זאך, זא וינדט מן לנצם אונ' גימאך. לויט די עש וואל בור שטיינן. ווען זשון וועלן איינן. זי קונן עש גאר בסברא. אונ' האבן גישטודירט אין דער גמרא. אונ' אין עשרים וארבע אונ' אנדערן ספרים. דוך זיין עש אייטל דברים. דען זי זיין זיך ווערליך שנעלן. ווען זי דוך מיט איינס רידן וועלן. זא שטיין זי דא אונ' הויצן. אונ' ווישן ווידר צו אירצן נוך צו דויצן. אונ' צו בור אויז וועלכר לען דקדוק ניט קאן. איך וויל גישווייגן דען דער גימין מאן. דען זינט מיר זיין ווארדן בור טריבן. איז אונש דש לשון ניט האלב אויבר גיבליכן. דארום האבן אונזר חכמים דר צו גיטון. אונ' האבן אונש די תפלה גישריבן אן. אבר דערזעלביג מולודיא גימין רוט. דש לשון הקודש באז בור שטאנדן הט. אונ' איז אויך דיא תפלה גיוועזן גאר בישיידיליך קורץ אונ' גוט. אונ' דש מן נוך אל טאג מיר דר צו טוט. אונ' מכת אין די תפילות גאר הערבי לשונות. דא מיט דש מן בעונות. אונטר טויזנטן זינט קיים איינן. דער דא ווישן וואו זי מיינן. דרום הלט איך בור אייטל טורן. די אין לשון הקודש וועלן אורן. אונ' בור שטיין דארינן קיין ווארט. איך וועלט דוך גערן ווישן נורת. וואו זי קונן האבן בור איין כוונה. דרום האבן מיר גימאכט איין מסקנה. צו דרוקן די תפלה אין טויטשן שפרוך. אונ' אנדרי ספרים מיר דר נוך. אבר ווערליך אל די טויטשן תפלות די איך הוב גיזעהן. איז ניט אייני אונטר צעהן. די דא איז בור טויטשן וואל. אונ' עטליכי קיין רעכט ווארט צו מול. דען איין ספר צו בור טויטשן הט ויל זינש. ניט דש איכש דרום ריד כלומר איך בינש. דען איך בין איין עם הארץ איין טרופפא. אויך האב איך די תפילה ניט בור טויטשן אויש מיינס קופפא. זונדר האב מיר אייני אוישגילעזן. די מיך הט גידוכט זי זיא דיא בעשט גיוועזן. אונ' האב זיא מגיה גיוועזן בור אן. אונ' גימכט אז גוט אז איכש קאן. אונ' הוף השם יתעלה זול מוזן אונטר ווייזן. דו איך מיט קינרלייא ניט זול גרייזן. אונ' וויל מיכש גלייך דרוועגן. ווש איך ניט קאן דש וויל איך ורעגן. אבר איך וויל בור אויז נעמן דען פונט. אונ' איין איטליכס טון קונט. דש מן ניט אל וועגן קאן בור טויטשן ווארט ביא ווארט. אונ' צו וויילן מוז מן דען דקדוק שלאגן אן איין ארט. אונ' צו וויילן לענגן צו וויילן קוירצן. צו וויילן דש הינטרשט הר בור שטורצן. אונ' אופט מוז מן איין ווארט לשון הקודש לוישן בלייבן. דען מן קאנש ניט וואל צו טויטשן שרייבן. צו בור אויש אין דען קרבנות דא ווארן. דען עז איז גאר בור ווארן. אונ' מן קונטש ניט וואל בור שטיין. אונ' זולכר ארטיקל נוך ויל מין. אלז דר נוך עז זיך טוט פוגן. איין איקליכר בור שטענדיגר ווישן עז גינגן. דרום זול איין איקליכר איינן לכף זכות ריכטן. אונ' דרום איינן ניט ורניכטן. דען עז מושט איינר קונן גאר ויל. דער דא וועלט מכן איין זינג דו אירמנ גיויל. אויך זיין וויר אל לויט אונ' פעלן. עש איז ניקש שאנד דען פוטעלן. אונ' גוט אליין דער איז גירעכט. דען זולן וויר ביטן אל אונזר טעג אונ' נעכט. דש ער אונש אלן דר לויז מיט קינדר אונ' ווייבר. דו ביט אויך יוסף בר יקר דער שרייבר.

יוסף בר יקרא הקדמה צו זיין סידור, פון האבערמאָנס אַרבעט אין „קריית ספר“.

עס ווערט נאך אין איכענהויזן אָפּגעדרוקט אַ
[18] „חמשה חומשי תורה“ מיט די 5 מגילות און הפטרות.
דערשינען אין יאָר חמשת אלפים ושלש מאות וארבע לבריאת עולם
(1544) 17). אָנגעגעבן זענען דאָ אויך די פּריערדיקע 3 אַרויסגעבער.
מיט 2 יאָר שפּעטער טרעפּן מיר שוין אונזערע אַרויסגעבער אין דעם
שטעטל העדערנהיים (18), וווּ עס דערשיינען צוויי ספרים:
[19] „סמנים על חידושי הבחי“ גדפסי מחדש ש״ו לפ״ק
(1546) פה ק״ק הידרנום און

[20] „סליחות“ כמנהג אשכנז, העדרנום ש״ו (1546).
ווידער נעמען אונזערע דרוקער־פּיאָנערן דעם וואַנדערשטעקן אין
האַנט. עס צעטיילט זיך די משפּחה — דער טאַטע מיטן זון גייען קיין
לובלין און דער איידעם — קיין ווענעדיק, אין איטאַליע.

אין יאָר ש״ז (1547) דערשיינט אין לובלין:

[22] „שומרים לבוקר“

און אין יאָר ש״ח (154)

[23] „כתב התנצלות“ לר' דוד דרשן.

אין ווענעדיק דערשיינט אין יאָר ש״ח (1548), דער

[21] „פירוש רש״י“ על התורה ועל חמש מגילות.

אין דער דרוקעריי פון „האדון מארקו אַנטוואַיאַו יושטיניאַן“. אין דער
קאָלאָפּאָן, צום סוף פון ספר, ווערט דערמאָנט אַז יוסף בן יקר האָט עס

---

(17) משעות, אַז דאָ האָבן זיי זיך באַנוצט פון דעם פּולן אויסלייג פון דעם לפ״ק
און נישט ווי געוויינלעך מיט דעם אותיות־באַטרעף, אין דעם פּאַל ש״ד, ווייל
זיי האָבן נישט געוואָלט האָבן פאַר זיך אַ סינאָנים פון „נישט־גוטע“ — ש״ד,
וואָס מיינט טייוול. אגב, איז עס גאָר אָפט ביים יאָר־באַטרעף ש״ד אָנגעווענדט
געוואָרן.

(18) אין דער דייטשער טראַנסקריפּציע הייסט די שטאַט העדערנהיים. אונזערע
אַרויסגעבער האָבן גענוצט דעם אויסלייג הידרנום און העדרנום. דאָס שטעטל
געפינט זיך אין וויסבאָדענער קרייז אין העסען. ערב דעם היטלע־חורבן האָט
די אַרטיקע קהילה געציילט 132 נפשות. ווען איך בין דאַרטן אין יאָר 1951,
געוועזן, האָב איך שוין נישט געטראָפּן קיין שום יידישן צייכן, חוץ אַ פאַר־
וואַרלאָזטן בית־עולם. וועגן דער געוועזענער דרוקעריי האָט נאָר געוויסט דער
אַרטיקער פּאַסטאָר.

קאַרעגירט. ער האָט עס אויסגעבעסערט, סיי פון פריערדיקע געדרוקטע און סיי פון כתב־ידן.

אין יאָר ש"א (1551) טרעפן מיר שוין יוסף בר יקרן אין לובלין. אין דעם דאָזיקן יאָר דערשיינט דאָרטן דער

[24] „מחזור“, מנהג פולין.

ווי אַרויסגעבער זענען יוסף בר יקר און זיין שוואַגער יצחק בר חיים, וועלכער גיט שוין צו ביים פאָטערס נאָמען ז"ל (זכרונו לברכה) און נישט ווי פריער שלי"ט (שיחיה לימים טובים). דאָס הייסט, אַז אין דער צווישנ־צייט פון ש"ו (1546) וווּ מיר טרעפן אים נאָך אין העדערנהיים, ביז דעם יאָר איז ער געשטאָרבן.

דאָ אין לובלין דערשיינען נאָך צוויי ספרים, אַרויסגעגעבן דורך די דאָזיקע צוויי אַרויסגעבערס :

[25] „יוצרת אופנים וזולתות“ — שנת ש"ג ליצירה (1353).

בעשרים לימי הספירה, פה ק"ק לובלין הבירה.

[26] „סודור מכל השנה“ — שנת והיה שד"י בצריך (1554) פה

בק"ק ליבלין (1).

נאָך דעם דאָזיקן ספר איז דערשיינען אין יאָר ש"ז (1557) אַ ווייטער־דיקער ספר, וואָס האָט אַ שייכות צו דער דאָזיקער דרוקער־משפחה, דאָס איז :

[27] „חמשה חומשי תורה“ מיט די 5 מגילות און אַלע הפטרות,

מיטן פירוש רש"י. דער דאָזיקער ספר איז שוין דערשיינען נאָך דעם טויט פון יצחק, דעם זון פון רב חיים שחור־שוואַרץ. אין שפיץ פון די אַרויס־געבער (על יד הגבר אשר הוקם על המלאכה) ווערט אָנגעגעבן אליעזר ב"ר יצחק זצ"ל מק"ק פראַג. עס קאָן זיין, אַז דאָס איז אַ זון פון פאַרשטאָר־בענעם יצחק, אָן אייניקל פון ר' חיימען. די אונטערגעצייכנטע דרוקערס, ווערט אָנגעגעבן, האָבן זייער אַרבעט אויסגעפירט אונטער דער אויפזיכט פון די אַפּטרופּסיס, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן פאַרן יתום חיים ב"ר יצחק. דער יתום האָט נישט געקענט זיין עלטער פון 9 יאָר. דער זידע זיי־נער ר' חיים שחור־שוואַרץ, נאָך וועמען ער איז משמעות אַ נאָמען, איז

דאָד געשטאַרבן, ווי מיר ווייסן, שוין פריער, צווישן די יאָרן ש"ח און שי"א.

אַזוי האָט זיך פונקט מיט 400 יאָר צוריק אָפגעשלאָסן דער ערשטער קאַפיטל פון דער אַריינדרינגונג פון ייִדישן דרוקוועזן קיין פוילן. אַ נייעם קאַפיטל עפנט אין דעם ייִדישן בוכדרוק-וועזן אין לובלין, אין יאָר 1562, קלוימוס בן הד"ר מרדכי יפה, דער מאַן פון חיים שחורס אָן איניקל.

א. מ. האַבערמאַן האָט זיין שטודיע באַגלייט מיט אַ ריי פאַקסימיליעס: פון יוסף בר יקראַס ייִדישן סידור, פון אויגסבורגער סידור, פון אויגסבורגער הגדה און פון דעם חומש וואָס עס איז געדרוקט געוואָרן אין לובלין, נאָכן טויט פון יצחק, חיים שחור-שוואַרצס זון.

עס איז אין דער דאָזיקער אַרבעט פאַראַן אַ גאָר פּרטימדיקע ביב-ליאָגראַפישע רשימה פון די 27 דרוק-אויסגאַבעס, וואָס עס האָט מיט זיי געהאַט צו טון די דרוקער-משפּחה פון חיים שחור-שוואַרץ. עס זענען אויך אָנגעגעבן גענויע ביבליאָגראַפישע אַנווייזונגען, וווּ די דאָזיקע דרוקן ווערן דערמאָנט און וווּ עס געפינען זיך די דאָזיקע יקרה-מציאותן. כדאי צו צוגעבן, אַז פון די דאָזיקע אוניקומס געפינען זיך:

די נומערן: 4, 16, 24, 26 אין דער שאַקען-ביבליאָטעק, וווּ האַ-בערמאַן איז ביבליאָטעקאַר;

ווייטערדיקע אוניקומס געפינען זיך:

אין דער ביבליאָטעק אין פראַג — דער נומער 1;

אין דעם בריטישן מוזיי — דער נומער 10;

אין דער ביבליאָטעק אין מינכען — דער נומער 17;

אין דער באַדעליאַנא אין אַקספּאָרד: די נומערן 7 און 18;

אין טעאַלאַגישן סעמינאַריום אין ניו-יאָרק — דער נומער 25.

דאָס הייסט, אַז פון די דאָזיקע 27 אויסגאַבעס איז נאָר באַוויסט, אַז 10 געפינען זיך צו איינצלנע עקזעמפּלאַרן אין פאַרשידענע ביבליאָטעקן אין דער וועלט. צי געפינען זיך ערגעץ וווּ איינצלנע עקזעמפּלאַרן פון די אַנדערע 17 אויסגאַבעס, איז נישט באַוויסט.

קאפיטל דריי

מקורות וועגן דער דרוקעריי אין פראנקפורט ד'אדער

Zur Geschichte der Hebraischen Buchdruckerei in Frankfurt a. d. Oder: Urkundliche Beiträge von Rabb. Bernhard Brillung, Tel-Aviv

אין די נומערן: 2 — 1953; 3, 4 — 1954; 2 — 1955;

און 3 — 1956 פון דעם ביבליאגראפישן זשורנאל

STUDIES IN BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE, Cincinnati, Ohio, U.S.A.

ווי מיר האָבן זיך נוהג געווען אין דעם פריערדיקן קאפיטל, וועלן מיר אויך דאָ ראשית פאַרשטעלן די אויסגאַבע, וווּ די שטודיע אין פאַר-עפנטלעכט אין אַ פאַר ווערטער וועגן דעם מחבר אירן, ראַבינער ד"ר בערנאַהרד ברילינג.

די „שטודיעס“ האָבן אָנגעהויבן צו דערשיינען אין יאָר 1953. דער ערשטער העפט פון ערשטן באַנד אין דאָטירט סיון תשי"ג — יוני 1953. ביז היינט זענען שוין דערשינען 8 העפטן. דאָס מיינט, זיי דערשיינען רעגלמעסיק צוויי מאל אין יאָר. דער אינהאַלט זייערער אין טאַקע ווי עס זאָגט זיך אין דעם טיטל פון זשורנאַל — שטודיעס צו ביבליאָגראַפיע און בוכוויסנשאַפט. אַרויסגעגעבן ווערן די דאָזיקע „שטודיעס“ פון דער ביב-ליאָטעק ביי:

Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion.

מרדכי וו. בערנשטיין

די רעדאקטארן זענען: עדוארד קיעוו, יעקב ר. מארקוס, משה מארקוס.
ישעיה זאנע, הערבערט צ. זאפראן.

די הויפט־שפראך פון די שטודיעס איז ענגליש, אבער טייל ארבעטן
דערשיינען אויך אין העברעיִש (פון יצחק ריבקינד) און די ארבעט, וועגן
וועלכער מיר רעדן דאָ ווייטער איז אין דייטש.

אין דער ענגלישער שפראך־ספערע איז עס דער איינציקער זשורנאל
פאַר ייִדישער ביבליאָגראַפיע און ביבליאָפיליע.

דער מחבר פון דער אַרבעט, ראַבינער ד"ר בערנהאַרד ברילינג איז
איינער פון די אַריגינעלסטע און פראָדוקטיווסטע פאַרשערס פון ייִדישן
עבר — דערביי אַ יושב־אוהלים. אַן אַפּשטאַמיקער פון דייטשלאַנד (נאָך
דעם כאַראַקטער און טעמאַטיק פון זיינע שטודיע־אַרבעטן, משמעות פון
שלעזיע), זיצט אין תל־אביב און איז אומדערמידלעך ביים אַרויסהייבן
פון אונטערן אַרכיוו־שטויב ווונדערלעכע פאַקטן און מאַטעריאַלן צו דער
געשיכטע פון יידן. ער איז סיי אַרכיוואַר, סיי ביבליאָגראַף, סיי ביאָגראַף,
סיי פאַלקלאַריסט, סיי היסטאָריקער.

די ערשטע אַרבעט פון ד"ר ברילינג וואָס איז מיר באַקאַנט (און האָב
זי טאַקע אונטערן האַנט) שטאַמט פון בערך 30 יאָר צוריק, דאָס איז אַ
שטודיע פון יאָר 1928, וועגן די ייִדישע משפּחות אין צילן, אַ שטעטל
אויף דער גרענעץ פון שלעזיע און בעהמען (19). דאָן האָט ער זיך טיטולירט:
סטודענט פאַר פּילאָסאָפיע און טעאָלאָגיע.

19) אין די שאלות־ותשובות פון מהר"ם מלובלין „מנהיג עיני חכמים“, געפינט זיך
אין דעם סימן מ' אַן ענין צווישן דער שטאַט צילן און דאָס שכנותדיקע
האַצענפלאַץ. געוועזן איז עס אין יאָר 1582 ווען דער דייטשער קיסר רודאָלף
דער צווייטער האָט אַרויסגעטריבן די שלעזישע יידן חוץ פון צוויי שטעט, די
דערמאַנטע צילן און האַצעפלאַץ.

די דאָזיקע אַרבעט פון ד"ר ברילינג טראַגט דעם טיטל:

“Die juedische Familien von Zuelz O. S.”, 1725.

און איז פאַרעפנטלעכט אין:

Juedische Familien-Forschung.

נומער 15 (4טער יאָרגאַנג, 1928) און נומער 19 (5טער יאָרגאַנג, 1929), וואָס
זענען דערשיינען אין בערלין. ליידער פּעלט מיר דער המשן פון דער דאָ-
זיקער אַרבעט.

מיט בערך 10 יאָר שפעטער, איז אין זעלביקן מקור פאָרעפנטלעכט אַ צווייטע שטודיע וואָס איך האָב (20) און דאָרטן ווערט ער שוין באַצייכנט ווי: ראָבינער און אַרכיוואַר פון דער סינאָגאָגען־געמיינדע אין ברעסלאָו. אין 1932 פאָרעפנטלעכט ער אַ סעריע ביבליאָגראַפישע רשימות וועגן דער יידיש־שלעזישער ליטעראַטור. אין משך פון יאָרן דרוקט ער זיינע אַרבעטן אין די דייטש־יידישע היסטאָרישע זשורנאַלן און זאַלמליכער. ער איז אַן אַפּטער גאַסט אין דעם העברעיִשן פּאָלקלאָריסטישן זשורנאַל „ידע־עס“, וואָס דערשיינט אין תל־אביב. אין „ציון“, קוואַרטאַל־שריפט פון דער ישראָלדיקער היסטאָרישער געזעלשאַפּט („החברה ההיסטורית הישראִלית“) אין ירושלים, פאָרעפנטלעכט ער אַ ריי שטודיעס וועגן דער ווירטשאַפּט־געשיכטע פון די יידן אין עסטרייך, פּוילן און שלעזיע. (21) אין די „יוואָ־בלעטער“ פון יידישן וויסנשאַפּטלעכן אינסטיטוט אין אַמעריקע, דרוקט ער אַפּ אַן אומבאַקאַנט קאַפיטל צו דער געשיכטע פון „וועד ארבע ארצות“ (22). הכלל — אין משך פון 30 יאָר איז ער איינער פון די פּראָדוקטיוו־שאַפּנדיקע פאָרשערס, וואָס באַזאָרגט מיט היסטאָרישע עסייען און סטודיעס, כמעט אַלע יידישע ערנסטע זשורנאַלן אויף אַלע שפּראַכן. פון די דאָזיקע עטלעכע ביאָ־ביבליאָגראַפישע ידיעות וועגן מחבר, ווערט קלאַר זיין פּילזייטיקייט און באַהאַוונטקייט.

(20) דאָרט, העפט 50, 14טער יאָרגאַנג, 1938. טראַגט דעם טיטל: „Die aeltesten Grabsteine des Zuelzer Friedhofes“

(21) „הגזירה על מעות ארץ־ישראל באוסטריה, בשנת 1723“.

„ציון“, באַנד כ', 1954, זייטן 67—69.

„על קשרי המסחר בין יהודי פולין וברסלאו בשנות התשעים של המאה הי"ד ירושלים.“

„ציון“, באַנד כ', 1954, זייטן 67—69.

(22) בערנהאַרד בריילינג — „דער קאַמף פון וועד ארבע ארצות צו דערלויבן בתי־תפילנות אין ברעסלע אין 17טן יאָרהונדערט“ אין „יוואָ־בלעטער“, ניו־יאָרק, באַנד 39, 1955, זייטן 26—51.

נאכדעם ווי מיר האָבן זיך באַקענט מיט די „שטודיעס“ און מיטן מחבר, גייען מיר איבער צו דער דערמאָנטער פּאַרשונג — וועגן דער ייִדישער דרוקעריי אין פּראַנקפורט ד'אָדער, וואָס איז געדרוקט אין 5 המשכים אין דער דערמאָנטער אויסגאַבע פון סינסינאַטי.

די איצטיקע פּאַרשונג איז אייגנטלעך אַ המשך פון דעם מחברס אַן אַרבעט, וואָס ער האָט שוין אָנגעהויבן מיט 20 יאָר צוריק (22). איצט האָט ער די פּרזערדיקע עסיי שטאַרק אויסגעברייטערט, דערגאַנצט, באַרייכערט מיט אַ גאָר גרויסער צאָל ווערטיקע אַרכיוו־דאָקומענטן און באַגלייט מיט צאָלרייכע הערות אויפן סמך פון ווערק וואָס זענען אין משך פון לאַנגע יאָר דערשינען.

דער מחבר דערציילט אין דעם אַריינפיר, אַז ער האָט די אַרכיוואַליען, וואָס ער האָט פּאַרעפּנטלעכט אין די „שטודיעס“, בשעתו קאַפּירט פון דריי נישט־ייִדישע אַרכיוון, דהיינו:

- (1) פון געהיימען מלוכהשן אַרכיוו פון בערלין־דאָהלעם;
  - (2) פון פּרייטישן מלוכה־אַרכיוו אין בראַסלאָ;
  - (3) פון שטאַטישן אַרכיוו אין פּראַנקפורט ד'אָדער.
- אָפּגעשריבן האָט ער די אַקטן שוין בימי־היטלער, אין די יאָרן 1934—1936. ער גיט צו, אַז ווער ווייס צי די דאָזיקע אַקטן זענען נאָך היינט פאַרן ראַן. דאָס מיינט, אַז עס איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז די דאָזיקע „אורקונדן“ און „ליסטעס“, וואָס דער מחבר פּאַרעפּנטלעכט אין זיין אַרבעט פון די „שטודיעס“ זענען, ממש אין דעם פּשוטן זין פון וואָרט אַרויסגעכאַפּטע רעשטן פון נישט־דערברענטע שייטן פון דעם פּלאַקערדיקן שייטערהויפּן.

די געשיכטע פון דער ייִדישער דרוקעריי אין פּראַנקפורט ד'אָדער איז איינע פון די אינטערעסאַנטסטע קאַפיטלען אין ייִדישן דרוק־וועזן און זי

23) "Gruendung und Privilegien der hebraischen Buchdruckerein in Frankfurt a. d. Oder".

אין: "Monatschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judentums", 1936.

פאַרמאָגט שוין אַ גאַר היפשע ליטעראַטור (24). דער ייִדישער דרוק־וועזן אין פראַנקפורט ד'אָדער האָט זיין באַזונדערן מאַמענט, וואָס איז כאַראַקטע־ריסטיש אויך פאַר דער אַלגעמיינער געשיכטע פון די יידן אין דייטשלאַנד.

פאַקטיש האָט די דאָזיקע דרוקעריי, וווּ עס האָבן זיך געדרוקט גאָר וויכטיקע ייִדישע ספרים (עס וועט וועגן דעם אויסקומען אַ ביסל ווייִטער צו דערציילן) כמעט נישט געהערט צו קיין יידן. אירע באַלעבאָטים זענען געווען קריסטלעכע גייסטלעכע אָדער פראַפעסאָרן פון דער אַר־טיקער אוניווערזיטעט. פאַקטיש איז טאַקע די דרוקעריי געשטאַנען אונטער דעם עדיקט פון דער אוניווערזיטעט און גענאָסן פון אַ מין „עקסטעריטאַריאַליטעט“. אַהער האָבן נישט דערגרייכט די פאַרשידענע געזעצן און פאַראַרדענונגען פון די מלוכהשע און שטאַטישע סטאַטוטן, וואָס האָבן באַגרענעצט די רעכטן פון די יידן. עס פלעגן טאַקע פאַר־קומען סיכסוכים צווישן די שטאַטישע בירגער־אַמטן מיט דער פירער־שאַפט פון אוניווערזיטעט וועגן די דאָרטן באַשעפטיקטע ייִדישע דרוקערס. די שטאַטישע מאַכט האָט נישט געוואָלט דולדן די צו גרויסע און פרייע „פריוילעגיעס“ פון די יידן וואָס האָבן זיך געפונען, צוליב זייער אַרבעט, אין דער דרוקעריי. אונטער דער יוריסדיקציע פון דער אוניווערסיטעט־מאַכט און אזוי אַרום אויסגעמיטן די כל־המינים נגישות און טאַקע גירושים ווי די אַנדערע יידן. נישט איין פראַטעסט האָבן די שטאַט־באַלע־באַטים אַריינגעטראָגן צו די העכערע רעגירונג־אינסטאַנצן קעגן דער

24) פרידבערג בערנאָהרד — „תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה התי־כונה: אויגשבורג... פראַנקפורט דאָדע... דברי ימי חיי מיסדיו ובניו, קורות עזריהם והמדפיסים הבאים אחריהם. עם רשימת הספרים הנדפסים על ידיהם. מעובד על פי המקורות“, אַנטווערפן תרצ״ה — 1935.

ביי אַלע ביבליאָגראַפן ווי שטייגשניידער, ווולף און בעיקר אין דער אַר־בעט צום הונדערטסטן יובל פון דעם אַפּדרוקן דעם תלמוד אין דייטשלאַנד די אַרבעט פון מאַקס פרוידענטאַל:

„Zum Jubiläum des ersten Talmuddrucks in Deutschland“.

אין: „Monatschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judentums“, Jahrgang, 42, 1897.

מרדכי זו. בערנשטיין

אוניווערסיטעט-מאכט, וואס האט לגבי די יידן באשאפן „א מלוכה אין דער מלוכה“.

ווי געזאגט זענען די ארויסגעבערס און אנפירערס פון דער דרוי-קעריי געווען נישט-יידן. אזא צושטאנד איז געווען אין משך פון העכער 200 יאר.

אין יאר 1595 זענען עס יאָאָכים און פרידריך האַרטמאַן;

אין יאר 1597 — אייכהאַרן;

אין יאר 1681 — פראַפעסאָר יאָהאַן כריסטיאַן בעקמאַן;

צווישן די יארן 1695—1893 גייט די דרוקעריי אַריבער צום קריסט

מיכאַל גאַלטשאַן;

אין יאר 1740 איז שוין דער אייגנטימער פראַפעסאָר גרילאַ;

אין די יארן 1767—1788 גייט די דרוקעריי אַריבער צו דער אלמנה

פון גרילאַ;

שפעטער — ביז 1796 פאַרוואַלטעט מיט דער דרוקעריי פראַפעאָר

גרילאַס טאַכטער;

אין יאר 1797 נעמט עס איבער דער פראַפעסאָר עלטנער, וואָס פאַר-

וואַלטעט מיט דער דרוקעריי ביזן יאר 1813, ווען זי גייט אַריבער אין

יידישע הענט.

אַבער אויך אין דער צייט ווען די אַפיציעלע און פאַקטישע באַלעבאַ-

טים זענען געוועזן קריסטן האָבן דאַרטן אויסשליסלעך געאַרבעט יידישע

זעצערס, דרוקערס און קאַרקטאַרן און אויך די געשעפט-פירער, פאַרקוי-

פערס, זענען געוועזן יידן.

אין דעם ערשטן טייל פון זיין אַרבעט פאַרעפנטלעכט ד"ר ב. ברילינג

זעקס דאַקומענטן („אורקונדעס“) פון צווישן די יארן 1675—1724 וואָס

האַבן טאַקע אַ שייכות מיט קאַמף פון דעם שטאַטישן בירגערטום קעגן

דער אוניווערסיטעט און אירע פראַפעסאָרן פאַרוואָס זיי „פריווייליגירן“

יידן. עס זענען פאַראַן דענונציעס, אַז די יידן זענען נאָר פיקטיוו דרוקערס,

אַז דאָס איז נאָר אַן אויסרייד פאַר זייערע אַנדערע באַשעפטיקונגען. עס

איז אַפילו תחילת געוועזן אַ קלאַוזול, אַז ווי דרוקערס קענען אַרבעטן

„אומבאווייבטע יידן“, כרי זיי זאָלן זיך ראשית זיך נישט פארמערן און זאָלן אויך נישט פארלאנגען איינגעזעצטע סנקייט־רעכט.

גאָר שפעטער, שוין אין אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט, ווען די דרוי־קעריי האָט זיך געפונען אין פראַפעסאָר עלסנערס הענט און ער האָט זי געוואַלט איבערגעבן אין אַרענדע צו אַ יידן (דעם ברעסלאָוער ייד יוסף־מיכל מאַי 25), דער אייגנטימער פון דער יידישער דרוקעריי אין דיהרענע־פורט) איז לגבי דעם געווען אַ גרויסע קעגנערשאַפט און ער האָט עס טאַקע דאָן נישט דורכגעפירט.

ערשט אין מאַי 1813, נאָך דעם ווי עס איז אַ דאַנק דער נייער פריי־שישער „יודענגעזעצגעבונג“ בטל געוואָרן די אויסנאַם־לאַגע פון די פראַנק־פורטער יידישע דרוקערס און אַלע פראַנקפורטער יידן האָבן באַקומען פריישישע בירגעררעכט איז געוואָרן מעגלעך, אַז די פראַנקפורטער דרוי־קעריי זאָל אַריבער אין יידישע הענט.

אין דערמאָנטן יאָר 1813 האָט דער דרוקער הירש באַשוויץ, וואָס איז געוועזן באַשעפטיקט אין דער פראַנקפורטער דרוקעריי אָפגעקויפט ביים פראַפעסאָר עלסנער די דאָזיקע דרוקעריי. הירש באַשוויץ איז געוועזן אַ זון און אַן אייניקל פון דרוקערס, וואָס האָבן יאָרנלאַנג געאַרבעט אין דער דאָזיקער דרוקעריי.

ד׳ר ברילינגס איצטיקע אַרבעט באַשעפטיקט זיך בעיקר מיט דער „פערסאָנאַלער“ זייט פון דער דרוקעריי אין פראַנקפורט ד׳אַדער. עס וועט שפעטער אויסקומען דערפון צו רעדן, ווען מיר וועלן זיין ביי דער צוויי־טער טייל פון זיין שטודיע, וווּ ער ברענגט אַרויס די „ליסטעס“ פון דעם באַשעפטיקטן פערסאָנאַל אין דער דאָזיקער דרוקעריי.

איידער מיר קומען צו דער דאָזיקער טייל דאַרפן מיר פעסטשטעלן,

---

(25) יום 90 מיכל מאַי איז בשעתו געווען ראש־הקהל אין ברעסלאָו. דער זעלבליקער מאַי ווערט פון ברילינג אָנגעגעבן ווי דער אייגנטימער פון דיהרענפורטער דרוקעריי. בעת דעם פרוו צו פאַרקויפן די דרוקעריי אין יאָר 1808. אין שטיינשניידערס „יידישע טיפאָגראַפיע“ ווערט דערמאָנט יחיאל־מיכל מאַי, דער וואָס האָט פון 1780 געהאַט אין דיהרענפורט אַ דרוקעריי און אַז די דאָזיקע דרוקעריי איז געפירט געוואָרן פון זיין אלמנה רחל און פון זיינע זין.

אז פאר דער צייט פון דער טעטיקייט פון דער דאזיקער דחוקעריי ווען זי האָט זיך געפונען אונטער דער השגחה, אפטרופסות און פירונג פון קריסטן זענען דארטן דערשינען וויכטיקע העברעיִשע ספרים. חוץ אַ גאַנצער רייע פון געבעט־ביכער — סידורים און מחזורים, חומשים מיט פירוש זענען אין דער דאזיקער דרוקעריי דערשינען אַ סך וויכטיקע רבנישע ספרים. ראשית־כל איז פראַנקפורט ד'אָדער באַרימט דערמיט וואָס דאָ איז צום ערשטן מאל אין דייטשלאַנד אָפגעדרוקט געוואָרן דער גאַנצער תלמוד (26).

די דאזיקע ספרים האָבן טאַקע פאַראייביקט אויף זייערע שער־בלע־טער די נישטיִדישע אייגנטימער־אַרויסגעבערס.

אזוי געפינט זיך אויפן שער פון ספר „ארבע חרשים“ דערשינען אין יאָר 1680 אין פראַנקפורט ד'אָדער די נאָטיץ, אַז דער ספר איז געדרוקט:

„בבית האדון יוחנן קריסטוף בעקמן דאקטור פרופאסור
בעיר הגדולה והמהללה פרנקפורט דאדרה“ (27).

דאָס זעלביקע איז פאַראַן אויפן ספר „עולות יצחק“, פראַנקפורט ד'אָדער אין יאָר 1692. (28)

אויפן שער פון ספר „עיר בנימין“, געדרוקט אין יאָר 1698 זאָגט זיך:

„מיט אויף זיכט האדון יוחנן קריסטוף... גדרוקט
אין הויז ביי דען הערן מיכל גאַטשאלק“ (29).

אויף דער דערמאָנטער תלמוד־אויסגאַבע פון פראַנקפורט ד'אָדער געפינט זיך אויף די שער־בלעטער פון יעדער מסכתא:

„ויש שכר לפעולתו הוא ניהו הראש הקצין פו"מ (פרנס ומנהיג)
כהר"ר יששכר בערמאן סג"ל מהלברשטש שיהזיל מכיסו כל מכשירי

(26) פּרטימדיק וועגן דעם איין: רפאל נתן נטע רבינוביץ „מאמר על הדפסת התלמוד“, לעצטע אויסגאַבע מיט אויסבעסערונגען, דערגאַנצונגען און אינדעקס פון א. מ. האבערמאַן, ירושלים תשי"ב, זייטן צ"ו—ק".

(27) רעפראַדוקציע „שטודיעס“, באַנד 1, העפט 2, זייט 87.

(28) דאָרטן, באַנד 1, העפט 3, זייט 151.

(29) דאָרטן, באַנד 1, זייט 189.

ספר „ארבע הרשמים“ פראנקפורט ד'אדר, 1680.

הוצאות הדפוס תחת ממשלה פרידריך השלישי קורפירסט צו בראני-
בארג ע"י (על ידי) השתדלות יוחנן קריסטוף בעקמן דאקטור ופרוד-
פעטר בפפד"א (בפראנקפורט דאדער) געדרוקט דארך דען הרן מיכל
גוטשאלק. 30).

דער דאזיקער תלמוד געדרוקט צווישן די יארן תנ"ז און תנ"ט
(1697—1699) איז איינער פון די אריינגעלסטע אויסגאבעס. נישט נאר וואָס
דאָס איז דער ערשטער גאַנצער תלמוד וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין
דייטשלאַנד, נאָר עס איז אין אים אַריינגענומען געוואָרן אַ גאָר גרויסער
טייל, וואָס די צענזור האָט בשעתו אַרויסגעוואָרפֿן פֿון תלמוד. הגם עס
ווערט אָנגעגעבן, אַז ער איז נאָכגעדרוקט פֿון דעם באַזעלער דרוק, וואָס
איז צענזורירט געוואָרן דורך דעם צענזאר, איז עס נאָר געוועזן פֿאַרן אויג
וועגן — פֿאַקטיש איז אין דאָזיקן תלמוד אַריינגעגעבן כמעט אַלע „צענז-
זורירטע“ שטעלן און דערצו צוגעגעבן דעם ספּעציפֿישן צענזאר־סימן
„ואין להוסיף“...

אין זיין צווייטן טייל פון דער אַרבעט באַשעפטיקט זיך ד"ר ברייננג
מיט די „דרוקערליסטעס“, וואָס די אויפזיכט־אַרגאַנען פֿון דער דרוקעריי
פלעגן פֿון צייט צו צייט צוזאַמענשטעלן.

די דאָזיקע ליסטעס זענען טאַקע צונויפגעשטעלט געוואָרן קעגן די
אַנקלאַגעס פֿון די פֿראַנקפורטער בירגערלעכע אַמטן, אַז אין אונזערע טעטע
פֿאַרשטעקן זיך יידן, וואָס האָבן מיטן דרוקער־פֿאַך נישט צו טאָן. עס איז
דעריבער באַשלאָסן געוואָרן איינצופֿירן אַ מין עקזאַמיניר־קאַמיסיע וואָס

30) רפאל נתן נטע רבינוביץ — „מאמר על הדפסת התלמוד“, זייט צ"ו.
אַרויסגעגעבן איז געוואָרן דער תלמוד דורך דער סובסידיע פֿון מצענאַט
ישכר בערמאַן פֿון האַלבערשטאַט, וועלכער האָט געשמט ווי דער ראַטגעבער
פֿון זאַקסישן מלך אויגוסט. ווי עס דערציילן די כראָניקערס פֿון יענער צייט,
זאָל ער אויפֿן דרוקן פֿון תלמוד האָבן אויסגעגעבן ביזן פּופֿציק טויזנט רייניש
טאלער. דער תלמוד איז געדרוקט געוואָרן אין 5.000 עקזעמפלאַרן און ער האָט
מער ווי די העלפט צעטיילט אומזיסט פֿאַר די לוימדיים, וואָס האָבן נישט געהאַט
קײן מעגלעכקייט איינצוקויפֿן עס. מען דאַרף געדענקען, אַז דאָס איז געוועזן
בערך 50 יאָר נאָך די כמעלניצק־גיירות ת"ח ות"ט, ווען די מערהייט יידישע
קהילות זענען חרוב געוואָרן, צוזאַמען מיט זייערע בתי־מדרשים און ספרים.

הסדרות תניינאטל **עולת יצחק** הנהיית קדשות

אמרינו כאן על שמישות ובדיקות של הגאון מהר"ר יעקב ווייל ויה עליקס זצ"ל
 כל קדושי דינים והלכו' פבוקות מקוסקי קדמאי ובחילי' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה'
 זכב ובעל שפתי כהן ופנים קדשות ובית היל' ואחר זאנוי עולם אשר מתיין אנו ה'
 עם הנהיית ישיבות אשר כבדו ל' לעולמים על שהיטות ובר'קות עד היום והנה הע'
 ה' אחר רוחו של האלוף התורני הוקן זה קנה חמה ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה' ה'
 מהר"ר יעקב ווייל ה'
 שמישות ובדיקות יחד על דגלו ועל מקומו כדי להאיר עיני עבד'ים של כל
 השוחטים ובדיקות ופק' ללמודים חופלנים אכל' ו' ו' יחמא כל דין
 ודין מה שיבא במקום הראוי לו ע"כ סגור גושן וקנו ועל
 כספס על חזקו :

לסדר אם בחקותית לכו ׀ את ׀ צוית ׀ שמו ׀ עשיתם אותם לפק

נרפס פעם שנית פה קק פרנפורט

דאדרה :

תחת מחלת אדונינו הדוכס גדול המיוסם חמד המהולל והאדיר פרידק שלישי
 קורפירט לו ברלין בלג' השט ירוס הדנו ומסאל מלכותו קמן :

בית האגון יוסף קריכטיף בעקמן ד'קטר וכרופא בעיר הגדולה
 והמהוללה מרנקפורט דאדרה :

ספר „עולת יצחק“ פראנקפורט דאדרה, 1692.

מרדכי וו. בערנשטיין

האָט געדאַרפט פעסטשטעלן און קוואַליפֿיצירן דעם געגעבענעם קאַנדידאַט. געהייסן האָט עס, מען האָט אים אינסקריבירט אין דעם דרוקער פּערסאָנאַל פון דער אַוניווערסיטעט־דרוקעריי.

די ערשטע קאַמיסיע פון די „ליסטעס“ וואָס ד״ר ברילינג פאַרעפנט־ לעכט איז באַשטאַנען פון דעם רעקטאָר פון אַוניווערסיטעט ד״ר דיטריך זיגפריד קלעסען (ער איז געוועזן פּראָפּעסאָר פאַר טעאַלאָגיע). דער סינ־ דיק פון אַוניווערסיטעט ד״ר האַנקע און דער סעקרעטאַר פון אַוניווערסי־ טעט, מאַגיסטער פעללאַרדט. די קאַמיסיע איז זיך צוזאַמענגעקומען דעם 28טן יאַנואַר 1724 און האָט דאַן אויסגעהערט און עקזאַמינירט די באַ־ שעפטיקטע דרוקערס אָדער זייערע פּרויען, אויב די מענער זענען נישט געוועזן. 14 מאָן זענען עס געוועזן אויף דער דאָזיקער עקזאַמינירונג־ קאַמיסיע.

ד״ר ברילינג ברענגט די נאַמענטלעכע „ליסטעס“ פון די יאָרן: 1728, 1729, 1731, 1733, 1734, 1735, 1752, 1753, 1755, 1760, 1765, 1770, 1775, 1785, 1790, 1805. אַלזאָ פאַר אַ משך פון בערך 75 יאָר. אַלע „ליסטעס“ שטאַמען פון שטאַטישן אַרכיוו אין פּראַנקפורט דאָדער חוץ צוויי (1734 און 1735) וואָס זענען פון ברעסלאָוער אַרכיוו.

די דאָזיקע „ליסטעס“ שטעלן צו אַן אויסערגעוויינלעכן פאַרשידנ־ אַרטיקן „רוישטאַף“ פאַר אַן אַ שיעור שטודיעס, עס האָבן דאָ מאַטעריאַל די יעניקע, וואָס אינטערעסירן זיך מיט ייִדישער גענעאַלאָגיע, ייִדישע משפּחה־שטאַמען; עס האָבן דאָ מקורות די יעניקע וואָס באַשעפטיקן זיך מיט דער פאַרשונג פון ייִדישע פּאַמיליע־נעמען; מיר האָבן דאָ פּאַקטן וועגן ייִדישע מיגראַציע אין משך פון אַ יאָרהונדערט — פון וואַנען שטאַ־ מען זיי אָפּ די באַשעפטיקטע אין דער דרוקעריי און ווהיין זענען זיי וויי־ טער געגאַנגען; אָבער גאָר באַזונדער שטעלן צו די „ליסטעס“ ידיעות וועגן דעם פּערסאָנאַל פונעם ייִדישן דרוק־וועזן. מיר האָבן אַ מעגלעכקייט צו רעקאָנסטרױרן דעם גאַנצן אַרבעטס־פּראָצעס פון די דאָזיקע דרוקע־ רייען פון 200 יאָר נאָכאַנאַנד. אויפן סמך פון דער צאַל אַרבעטער, וויפּל זענען צווישן זיי זעצערס, וויפּל פּרעסנציערס, וויפּל לערנינגלעך און קאָ־ רעקטאָרן. מיר האָבן אויך די צאַל פּרעסן און מיר קענען אויסרעכענען די

ספר עיר בנימן

אשר כפר חומת העיר ומגדליה ועמודים עשה
 לבית בית ישראל אלף השני - מתיב ומסרין
 רמי ומשי - ומה דמנה נשייר הוא מסרין אשר לא יוכל
 לבת בית - כי דבר חורה משות קומת אבתי קדמן בנאיה
 א. חנה - ובה והולד על זה - אשר הכל יאמר עליו כי
 הוא זה היה בן פנה - דורש כמין חומר - כל חין שמעו
 לו חומר - שעינו כבשיות כדבש וריח לו נמר - ה' ה'
 כבוד הכי הגדול כה - יאל ומופלג - ל' פ' ה' ע' ה' כבוד
 מיקרד כבשין ויב ואלהי ה' - אל' ר' ה' ד' ק' ויגדל
 י' ויבאר הכהל סמנת מוקר שמושל דדן וכל ה' -
 חן המטת הכי ונגיד המופלג בתורה ויבאר כהמאר
 חן ים ס' ל' וכל - חן המטת המפורסם דבן של בני
 הגולה מוקרד יושע וכל אל' ר' ה' ד' ק' קרמק וישל
 ותהי השלמת הספר יסו שניסן לביימן
אמר דודי דודי רשבון לבסח לפק

פה קק פרנקפורט ד'אדר
 עקת חסלת אחינו כדבס הגדול חסותם מלוד המולד
 נולדי טהודן סלטי קריסטוס נן כדוב בלוד
 ס' ה' וינפס לילנותמן :

יש לוק ויבס בלודן יימן קריסטוס כפקן זאקט
 ומחפסבר כפיר הגולדהיסטולל טינקטור
 גדרוקט גוין חיה ביה דטן הערן אוילא נאט סחוק
 © Eir. Benjamin. ©

פראדוקציע פון אזא ווארשטאט, ווען מיר ווייסן, אז אין קארגע דריי יאר
איז דארט דערשינען דער „תלמוד“ אין 12 בענד, חוץ אנדערע ספרים.
געוועזן איז עס האנטזאץ, פארשידענע מינים זאץ — הן אין גרויס
הן אין פארעם. אויף איין דף האבן זיך געפונען מער ווי 5 מינים שריפט.
מיר קענען אויך, אויפן סמך פון די מאטעריאלן אין אנדערע דרוק
קערייען, פעסטשטעלן ווו אלץ עס האבן די דאזיקע דרוקער געארבעט
(פריער אדער שפעטער).

מיר ווייסן אויך ווער פון זיי האט (אויף די אינטערנאציאנאלע
מעסעס) זיך פארנומען מיט פארקויפן ספרים.
מיר ווייסן אויך פון די „ליסטעס“, אז טייל פון די דרוקערס האבן נאך
פארנומען חשובע אמתן אין דער קהילה — די קארעקטארן פרענקלס,
למשל, זענען געוועזן דיינים.

ביז דער „ליסטע“ פון יאר 1775, איז נישט געווען אנגעגעבן די על-
טער פון די ארבעטער. ביי די 12 מאן פון דער דאזיקער ליסטע האבן מיר
שוין זייער עלטער און מיר דערוויסן זיך, למשל, אז:

1. אהרן-ישראל פרענקעל איז אלט 66 יאר, א קארעקטאר;
2. ברוך מארקוס — 49 יאר אלט;
3. מארקוס מאיר-הירש — 59 יאר אלט, עס פארטרעט אים זיין
זון קלמן מארקוס (31);
4. בער גערזאן — 69 יאר אלט;
5. דוד לעווין — 52 יאר אלט;
6. לעווין זעליג — א קארעקטאר, 37 יאר אלט;

---

(31) נאך די דעמאלטיקע תקנות איז דער פלאץ פון דעם „אינסקריבירטן“ דרוקער
געוועזן זיינע א חוקה און עס האט נאך דעם ווי ער איז געווארן ארבעטס-
אומפעיק, געקענט פארנומען ווערן פון זיינעם א משפחה-מיטגליד און יענער
האט אויף דעם סמך באקומען וויקי-רעכט און די אנדערע שוץ און רעכט-
פריוילעגיעס. אויך די אלמנות פון די „אינסקריבירטע“ זענען שוין געבליבן
ווינען אין פראנקפורט דאדער, אויפן סמך פון די דאזיקע רעכטן. אזוי געפינען
זיך אויף דער „ליסטע“ פון יאר 1790 ווי „עמיריטיס“ 6 אלמנות און איין זון
פון 69 יאר.

ספר „לקח טוב“, פראנקפורט ד'אדר, 1705.

7. יצחק־אהרן זעליג — 54 יאָר אַלט;
8. סאַלאַמאָן איזאַק — 54 יאָר אַלט;
9. וואַלף דוד — 59 יאָר אַלט;
10. הירש סאַלאַמאָן — 53 יאָר אַלט;
11. גאַטשאַלק משה, אַ לערניונג — 55 יאָר אַלט (!);
12. שמואל משה, אַ לערניונג, — 23 יאָר אַלט. (אין אַריגינאַל סאַ-
מועל מאָזעס).

2 קאַרעקטאָרן זענען פאַראַן צווישן פערסאָנאַל.
דער עלטסטער פון צווישן פערסאָנאַל איז דער קאַרעקטאָר אהרן־
ישראל פּרענקעל — 66 יאָר אַלט און דער יינגסטער איז שמואל משה
(אַדער סאַמועל מאָזעס, עס איז בכלל שווער אין די ליסטעס זיך פאַנאַנ-
דערקלייבן וואָס איז די פאַמיליע און וואָס איז דער נאַמען).
באַזונדער אויפפאַלנד איז דער פאַקט וואָס דער 55 יעריקער גאַטשאַלק
משה פיגורירט אין דער ליסטע ווי אַ לערניונג! אינטערעסאַנט איז דערביי
צוצוגעבן, אַז דער זעלביקער גאַטשאַלק משה, וואָס איז אין יאָר 1775, ביי
זיינע 55 יאָר, אַ לערניונג, פיגורירט שוין אין דער „דרוקער־ליסטע“ פון
1765 און דאָן אויך אַ לערניונג. עפעס אַ צו טעמפּן קאַפּ האָט ער, דער
דאָזיקער גאַטשאַלק געהאַט. סיידן מען זאָל אָנהייבן טראַכטן, אַז זיין גאַנ-
צער שטיין אין דער רשימה איז לשם מראית־עין און ווער ווייס צי ער
האַט זיך בכלל מיטן דרוקער־פאַך באַשעפטיקט.
ווי געזאַגט שטעלן צו די דאָזיקע „ליסטעס“ אַ שלל מיט מאַטעריאַלן
פאַר כּל־המינים פאַרשוונגען. אויף אַ פאַר פרטים וועלן מיר זיך דאָ אָפּ-
שטעלן.

אין דער לעצטער „ליסטע“ פון 1805, האָבן מיר שוין צווישן די 12
דרוקער פון דעם פערסאָנאַל געהאַט אַזעלכע וואָס זענען אַלט 84 יאָר, 72
יאָר, 67 יאָר און 60 יאָר. 4 אַנדערע זענען עלטער פון 50 יאָר. די זעלביקע
געשיכטע ווי היינט, עס פעלן יינגערע כוחות אין דרוקער־פאַך.
אין דער זעלביקער „ליסטע“ פון 1805 האָבן מיר דעם 60 יאָריקן
פאַביאַן פּרענקעל. דאָס איז דער זון פון 66 יאָריקן קאַרעקטאָר אהרן־
ישראל פּרענקעל פון דער „ליסטע“ פון 1775. און דער דאָזיקער אהרן־

מרדכי וו. בערנשטיין

ישראל, וועלכער פיגורירט אין די „ליסטעס“ פון יאָר 1731 אָן און ווייטער האָט עס דאָן איבערגענומען דעם קאָרעקטאָר־אַמט פון זיין פאָטער ישראל־קאָפּעל פּרענקעל, וועלכער פיגורירט שוין אין דער ערשטער ליסטע פון יאָר 1724.

דער דאָזיקער ישראל־קאָפּעל פּרענקעל האָט דאָן, ביי דער עקזאַמינאַר־קאַמיסיע בייגעלייגט אַן אַטעסטאַט פון יאָר 1708, ווען ער איז „אינסקריי־בירט“ געוואָרן פאַר אַ קאָרעקטאָר.

דאָס מיינט, אַז די דאָזיקע משפּחה פּרענקעל האָט אין משך פון הונדערט יאָר דורכגעפירט די קאָרעקטור־אַרבעטן אין דער דאָזיקער דרוקע־ריי. דאָס פאָך איז אַריבער פון דור צו דור — ישראל־קאָפּעל האָט עס איבערגעגעבן אהרן־ישראלן, פון אים האָט עס איבערגענומען זיין זון פייוול, וואָס מיר טרעפן אים שוין ווי פאַביאַן און ווי פּיליפּ.

די דאָזיקע פּרענקעלס זענען אויך געוועזן די יעניקע וואָס האָבן געהאַט דעם אַטעסטאַט ווי קאַלענדאַר־אַרויסגעבערט.

זיי זענען פון דער גאָר חשובער יחוסדיקער משפּחה: מירעלס־וואַלער־שטיין־פּרענקעל.

אין אַ ווייטערדיקן טייל פון ד״ר ברילינגס אַרבעט געפינען מיר נאָך פּרטים וועגן אַנדערע אַספעקטן פון דער קהילה אין פּראַנקפורט ד׳אַדער. וועגן איר רב יוסף־יששכר־בער בן אלחנן, וואָס איז דורך דער מאַכט פון שטאַט אַרויסגעשיקט געוואָרן אין יאָר 1683 צוליבן אַרויפלייגן אַ חרם אויף קהילה־מיטגלידער. דער און אַנדערע ענינים וואָס האָבן נאָך אַן אומדירעקטע שייכות צו דער געשיכטע פון דער ייִדישער דרוקעריי־דער־גאַנצן נאָך מער די סביבה און די תנאים פון דער צייט ווען די דרוקעריי־האַט אַרויסגעוויזן איר בלוזנג־צייט.

דער לעצטער טייל פון ד״ר ברילינגס אַרבעטן איז אַ רשימה פון „רעגעסטן“, 28 אין צאָל, וואָס שטאַמען בעיקר פון דעם „צענטראַלן היסט־טאַרישן אַרכיוו פון ירושלים“ און האָבן אַ שייכות צו די משפּחה־פאַרהעל־טענישן פון יחידים וואָס האָבן געהאַט צו טאָן מיט דער פּראַנקפורטער דרוקעריי. דאָס זענען בעיקר רעליגיעז־ריטואַלע דאָקומענטן ווי „תנאים“.

ז ה ל צ י ב

ספר

כתנות אור

דויבן הרב המושל בצדק
מהו"ר ב"אדר
וולרדוד חר מרין מליין דק"ק
הארכוב ור"ב א"ר הופ"ר כהנא
שני המנהיג עיני תלמידיו "הגלה"

ומימינו לא מש מתוך האוהל של הלכה • ולמד ולימד
אחרים ומפן ה' הללם בידו לעשות פירות להעמיד
תלמידיו רבים וגבירים • ומיבד ספר א' וחילק לשיני
חלקים חלק א' על התורה סדר מדשיות וחלק ב' על
סדר הש"ס על כלה מסכתות • ומנדול הוללות
הדפוס א"ל להעלות כולה ואומר דפסתי מועט
דפסתי • ואם ליכה עושה כולה עושה מחזה ועל
סדר הפסוקים הוא תור קמא קמא דמשי לזכות את
הרבים • לחדד התלמידים ומשגיחא דכל פרשה
ופרשה במופה והלכות כל דרגל ורגל בומקו • דבר
בעתו מה טוב :

ענת מוסלת ליוניו התלן הארץ דהיינוס מאור
פרודרין הגני ומו כחמסל כסס ירי' וימסל
מלקטו למעלה מעלה אמן :

ברפוס של הארון דאקטר ופראפעסי גרילא
בשנת אור ה'ר"ש על ג'ין תאור לט"ק

גורם פה קק פ"פ דאדרה

26126

בארחות
אמשמדם

„תוספות-כתובה“, „שטר חצי חלק שכר“, „שטר בטחון של חליצה“ און אַנדערע.

פון די באַמערקונגען וואָס עס זענען פאַראַן צו געוויסע פאַראַגראַפֿן פון דעם דאָזיקן קאַפּיטל איז צו זען, אַז די דרוקעריי אין פראַנקפורט ד'אָדער פאַרמאַגט אַ גאָר רייכע ליטעראַטור אָבער עס איז דער חוב צוצו-געבן, אַז די מאַטעריאַלן פון ד"ר ברילינגס אַרבעט אין די „שטודיען“ האָבן דערגאַנצט זייער אַ סך, אויפגעקלערט געוויסע נישט-קלאַרע פרטים אין דער געשיכטע פון דער דאָזיקער דרוקעריי און אחרון אחרון אַרייַנגעבראַכט אונדז אין דער גאַנצער געזעלשאַפטלעכער סביבה, הן יידישער הן אויסערלעכער פון יענער תקופה.

***

פאַר דער חשיבות פון דער יידישער דרוקעריי אין פראַנקפורט ד'אָדער איז כאַראַקטעריסטיש דער ווייטערדיקער פאַל:

דער גאָר פּאָפּולערער ספר „עץ חיים“ וואָס איז אַ יידישע איבערזעצונג פון ר' יחיאל-מיכל עפשטיינס „קיצור שני לוחות הברית“ איז דערשינען אין צטלעכע צענדליק אויפלאַגעס. צווישן די 39 אויסגאַבעס פון „עץ-חיים“ וואָס עס ברענגט דער ביבליאָטעקאַר פון דער ביבליאָטעק ביים ליובאַוויטשער רבינ אין ניו-יאָרק, ח. ליבערמאַן (״יוואָבלעטער״, באַנד 36), געפינען זיך צוויי וואָס זענען פאַקטיש געוועזן געדרוקט אין פּיורדאָ, אָבער פאַר רעקלאַמע וועגן אַנגעגעבן:

„נדפס באותיות יפות כמו פראַנקפורט ד'אָדר“

דער ערשטער פון דאָזיקן פאַלסיפיקאַט איז געדרוקט געוואָרן אין יאָר תקמ"ה — 1785 און דער צווייטער אין יאָר תקס"ט — 1800 (און נישט ווי עס איז על-פי-טעות אַנגעגעבן אין די יוואָבלעטער 1880).

פּיורדאָ גופא האָט געשמט מיט אירע דרוקערייען, ווייזט אויס, אַז אַנגעבן פראַנקפורט ד'אָדר איז נאָך מער חשובער געוועזן.

אגב איז איין אויסגאַבע פון „עץ חיים“ יאָ געדרוקט געוואָרן אין פראַנקפורט ד'אָדר אין יאָר תקנ"ה — 1795, ווען די דרוקעריי האָט זיך געפונען אונטער דער באַלעבאַטישקייט פון פראַפעסאָר גאַרילאַ.

СЮКНИГ ПС
РЪСМАПРИН
ВАНН НВ МІ І
ПТОИСАХ РЕК СОН

ספר

תורת גיטין

והוא חדושים וביאורים על הלכות גיטין • וחדושי הלכות
על מסכת גיטין

אשר חנר כבוד הרב הגדול הגאון האמתי • המופלג בחרוצותו ובקיאותו בש"ס
ומסקים ס"ה מו"ה ר' יעקב כהרוב הגאון מו"ה ר' משה אב"ד ד"ת
ד"ק ליסא • וכבר קודם כשערוס שס הפארתו כיתר חבוריו אשר חנר כיראתו
ועזותו • וסס ספר **חוות דעת** על ע"ס דעת • וספר **כינוור חיים**
על הלכות ספר והגהות בט"ו ונ"א • וספר **נתיבות המשפט** על
חזון משפט • וספר **מעשה נסים** על הגדה ססס • ומשפט זה סספר
ומעשהו החקוק על שדך • בענינים נפלאים חרוסח וסכברות יסרות לאמתת סל
חורה • ולסונית דין לאמתת קאשקו בחבוריו כסוכרים • וכל דורס מעל ספר אשר
טעם נופת • וספר **השולחן** • וספר **אחר חלפת סל** כי יגיד עליו רעו :

זאת ליעת סכל חיים • ספרים יסודיים לזור כזה * חורה על דין חקוק
סל סכל כרסניס וסלויס • דק ססכר סמיליו סעילסול וסכרל :

נדפס פה קק פראנקפורט דאדר

שנת **תקע"ג** לפ"ק

בדפוס חב"ד ססכר על יד סריס סריהרס סריס כסשוויץ

ס"ס סדסס סל סלדון סרספססל סלססס

Druck: in Grabstadt an der Oder

ספר "תורת גיטין" פראנקפורט דאדר, תקע"ג — 1813,
אייגנטימער פראפעסאָר עלסנער; ארויסגעבער הירש באשוויץ.

קאפיטל פיר

הונדערט פערציק יאר ווילנער ראם-דרוקעריי

ד פוס ראם בוילנא

מאת

שמאל שרגא ב"ר שלום פייגענוואהן (שפ"ן הסופר) איז:
קונטרס א' (אייר תשי"ד); קונטרס ב—ג (תשרי—אדר
תשט"ו); קונטרס ד—ז (ניסן—תמוז תשט"ז) פון דעם ביבר
ליאגראפישן זשורנאל „הספר“, ירושלים, מדינת ישראל.

אָנגעהויבן האָבן מיר אונדזער געשיכטלעכן שפּאַציר אין דער לאַבאַראַ-
טאַריע פון אונדזער ספרים-פּראָדוקציע מיט העכער 400 יאָר צוריק; מיר
האָבן זיך באַקענט מיט דער דרוקער-משפּחה פון חיים שוואַרץ, איינער פון
אונדזערע פּיאָנערן אין דרוק-וועזן.

מיר האָבן זיך אין אונדזער עקסקורסיע אָפּגעשטעלט אין פּראַנקפורט
דאָדער שוין אין אַ יונגערער צייט, מיט 250 יאָר צוריק, און איצט זענען
מיר געקומען צוריק „אַהיים“. צו דער געשיכטע פון דער דרוקעריי וואָס
איז אַזוי באַקאַנט געוואָרן אומעטום — די ווילנער דרוקעריי פון „האלמנה
והאחים ראָם“.

עס איז געוועזן אַ ווייטער שפּאַציר אין צייט און אַ לאַנגער אויך אין
שטח. און מיר זענען טאַקע מיטגעגאַנגען אין די דאָזיקע העכער 400 יאָר
פון ווייטן אשכנז און ביהם; דורך ביערן און שוואַבנלאַנד; דורך העסן.

זאָקסן און שלעזיע און אַנגעקומען קיין ירושלים דליטאַ. פון די טייכן אָדער און דאַנאָ ווענען מיר צוגעשווימען צו די ברעגעס פון דעם ניעמאַן און די וויליע — די ערטער וווּ עס האָבן מיט 170 יאָר צוריק אויפגעשטעלט די געצעלטן די יעניקע פון וואַנען עס זענען אַרויסגעקומען די „האלמנה והאחים ראָם“.

מיר זענען געקומען „אָהיים“...

*
**

מיר וועלן, ווי אין די פריערדיקע קאָפיטלען, ראשית פאַרשטעלן די צייטשריפט, וווּ די געגעבענע מאַנאָגראַפיע איז פאַרעפנטלעכט און אויך דערציילן וועגן מחבר.

דער „הספר“ איז פון די ייִנגסטע און נייסטע צווייגן פון אונדזער ביבליאָגראַפישער ליטעראַטור — יונג אין צייט און ניי אין כאַראַקטער. אַלע אונדזערע ביבליאָגראַפישע אויסגאַבעס, וואָס מיר האָבן געהאַט און די וואָס זענען נאָך עדי־היום פאַראַן, זענען אַלגעמיינע — טיילן נישט אויס קיין ספעציעלן כבוד דער אָדער יענער צווייג פון אונדזער בוך־ און פּע־ריאָדיק־פּראָדוקציע. זיי זענען, ווי אומעטום אין די פּאָלן, פון אַ כּל־בו (אין גוטן זין) כאַראַקטער. דער „הספר“ האָט זיך אָבער געשטעלט פאַר אַ ציל אַפּצוגעבן זיך נאָר מיט דער רעליגיעזער בוך־און פּעריאָדיק־פּראָ־דוקציע.

„הספר“ ווערט אַרויסגעגעבן דורך דער צענטראַלע תורה־ביבליאָטעק (אפשר וועט עס ריכטיקער דאַרפן אַנגערופן ווערן רבניש־רעליגיעזער ביבליאָטעק) אין ישראל, וואָס געפינט זיך אין ירושלים און איז געגרינד־דעט געוואָרן דורך דעם הויפּט־ראַבינאַט (הרבנות הראשית). רעדאַקטאָר פון „הספר“ איז צבי הרנבין.

ווי אַלע אונדזערע ביבליאָגראַפישע צייטשריפטן (און נישט דווקא ביי אונדז) פאַרנעמט דעם גרעסטן טייל פון דער אויסגאַבע נישט די רע־גיסטראַציע פון די אַקטועלע ביבליאָגראַפישע דערשיינונגען נאָר די פאַר־שונג פון דער געשיכטע פון ייִדישן רעליגיעזן ספר, פון כתב־ידן, געשיכטע וועגן פאַרשידענע דרוקערייען, ביבליאָטעקן, יחידים (אַרויסגעבערס, מוכרי

מרדכי וו. בערנשטיין

ספרים, זאמלערס) הכלל — אלץ וואָס גייט אַרײַן אין דעם גדר פון ביבליאָפיליע.

ביז איצט זענען דערשינען דריי נומערן פון „הספר“:
דער ערשטער נומער (שנה א' / קונטרס א') ירושלים, אייר תשי"ד;
דער צווייטער נומער (שנה ב' / כרך א' / קונטרס ב'—ג') ירושלים, תשרי—אדר תשט"ו;
דער דריטער נומער (שנה ג, / קונטרס ד'—ז') ירושלים, ניסן—תמוז תשט"ז.

אין ערשטן העפט הייבט זיך אָן די אַרבעט וועגן דער ווילנער ראָם־דרוקעריי, וואָס האָט אַ גענוג לאַנגן טיטל:

דפוס ראם בוילנא

מאת

שמזאל שרגא ב"ר שלום פייגענזאהן (שפ"ן הסופר) (ז"ל)

המביא לבית הדפוס ד"ר חיים ברדיין

איינער מיר קומען צו דער עצם מאָנאָגראַפיע דאַרף מען זיך אָפֿ־שטעלן סיי אויפן מחבר, סיי אויפן גורל פון זיין חיבור.
ש. ש. פייגענזאהן איז געוועזן איינער פון די „שרייפעלעך“ פון דער ראָם־דרוקעריי אין ווילנע. געבוירן אין יאָר 1836 (ערב־ראש־חודש אָדר־תקצ"ו) אין ליטע איז ער געשטאַרבן אין ווילנע אין יאָר 1929, אין עלטער פון 92 יאָר. פון די דאָזיקע 92 יאָר האָט ער זעכציק יאָר געאַרבעט ווי דער געשעפט־פירער פון דער ראָם־דרוקעריי. אָנגעהויבן האָט ער זיין טעטי־קייט אין ייִדישן פאַרלאַג־וועזן אין עלטער פון 24 יאָר, ווען ער האָט אין דער פּאַרטשטאַט שטעטין (דייטשלאַנד, געהערט היינט צו פּוילן) אין די יאָרן תרכ"ב—תרכ"ד (1862—1864) אַרויסגעגעבן דעם משניות און ש"ס. אין יאָר תרכ"ז (1867) איז ער פאַרבעטן געוואָרן קיין ווילנע צו פירן די אַדמי־ניסטראַטיוו־רעדאַקציאָנעלע ענינים פון דעם פאַרלאַג און אַזוי געבליבן אויפן דאָזיקן פּאַסטן (מיט אַ קורצער הפסקה), ביזן טויט.
ד"ר חיים ברדיין, דער וואָס האָט די אַרבעט פון ש. ש. פייגענזאהן איבערגעגעבן אין דער רעדאַקציע פון „הספר“, דערציילט, אָן ער האָט

דעם כתב־יד באַקומען פון דעם מחבר, מיט וועמען ער פלעגט זיך טרעפן. ערב זיין טויט מיטן תנאי, אַז ער זאָל דאָס פאַרעפנטלעכן 25 יאָר נאָך זיין פטירה. דער מחבר איז געשטאַרבן אין יאָר 1929, אַזוי אַז שוין אין 1954 האָט ער געהאַט דאָס רעכט, אין הסכּם מיט דעם ווילן פון מחבר, אַרויסצוברענגען פאַר דער עפנטלעכקייט די געשיכטע פון דעם גרעסטן און דעם לענגסטן אין יאָרן דרוק, וואָס האָט נאָך עקסיסטירט אין אונדזערע צייטן.

בר־דיין איז דער געביטענער נאָמען פון ד"ר חיים באַראַדיאָנסקי, געבוירן אין 1899 אין קיִעוו און שטודירט אין קיִעוו און בערלין. אין די יאָרן 1926—1937 געלעבט אין בערלין. ער איז דער מחבר פון אַ ריי שטודיעס אין ייִדיש, דייַטש און העברעיִש אויף ייִדישע קולטור־היסטאָרישע טעמעס. צווישן אַנדערע זענען זיינע אַרבעטן אויך פאַרעפנטלעכט אין די היסטאָרישע זאַמליכער פון ייִוואָ (באַנד 1 און 2).

וועגן די ייִדישע דרוקערייען אין ליטע בכלל און די ווילנער ראָם־דרוקעריי בפרט זענען פאַראַן גאָר קנאַפע, הגם וואָגיקע, פראַגמענטן, אָבער נאָר פראַגמענטן. שוין אַ לאַנגע צייט ווי מען האָט געפאָדערט, אַז עס זאָל אַנגעשריבן ווערן די געשיכטע פון דער דאָזיקער דרוקעריי. צווישן אַנדערע איז עס געוועזן דער העברעיִשער דיכטער יל־ג, וועלכער האָט פאַר־לאַנגט, אַז מען זאָל אַרויסגעבן אַ „ספר תולדות בית דפוס ראָם“ (32). עס האָט עס געפרוווט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה צו טאָן בן־ציון כ"ק, אָבער ער האָט זיין פראַיעקט נישט רעאַליזירט.

די געשיכטע פון די ייִדישע דרוקערייען אין ליטע האָט אַ היפש ביסל קאָפיטלען, וואָס זענען דאָ און דאָרט פאַרעפנטלעכט געוואָרן. דאָס זענען אָבער געלעגנהייט־אַרטיקלען אָדער עסייען וועגן ייִדישן דרוק־וועזן אין ליטא, ווו עס ווערט אויך אַגב אורחא דערמאָנט די ראָם־דרוקעריי. דאָס האָבן געטאָן די כראַניקערס פון ווילנע שמואל־יוסף פֿין (33) און

(32) אין „המליץ“, נומער 168 פון תרמ"ז (1887).
 (33) שמואל־יוסף פֿין „קריה נאמנה“, ווילנע, 1860.
 אַרויס אַ צווייטע אויפלאַגע, ווילנע 1915.

הלל-נח מגיד-שטיינשניידער (34). מיר געפינען עס ביי פנחס קאָן (35), ביי זלמן רייזען (36) ביי ד"ר שאַצקין (37), ביי יצחק אייזיק ברוך-יעקב (38) און אַנדערע קלענערע נאָטיצן און באַריכטן.

עס זענען אין לעצטן יאָרצענדליק פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ ריי ביב-ליאָגראַפישע רשימות וואָס האָבן צו טאָן מיט ווילנער דרוק-אויסגאַבעס, וואָס גיבן אויך אַ צושטייער צו דער געשיכטע פון יידישן דרוק-וועזן אין ווילנע בכלל און פון דרוקעריי ראָם בפרט. צו זיי דאַרף מען ראשית-כל צורעכענען די גאָר אינטערעסאַנטע אַרבעט פון יצחק ריבקינד „א. מ.

34) הלל-נח מגיד (שטיינשניידער) אין „עיר ווילנא“, ערשטער טייל, ווילנע 1900. אויף די זייטן 21—27 וועגן דער מחלוקת ראָם-סלאַווישע וועגן תלמוד-דרוק און אויף די זייטן 200—206 וועגן דער משפחה ראָם.

35) פנחס קאָן: „די התחלה פון יידישן דרוק-וועזן און די ערשטע יידישע זעצער אין גראַדנע און ווילנע“, ווילנע 1936; פנחס קאָן: „מילדות כמחברות ספרים לפני מאה שנה בוילנא“ אין „קרית ספר“, באַנד 14, זייטן 118—121. זלמן רייזען אין זיין „לעקסיקאָן“ (זע ווייטערדיקע הערה) דערציילט, אַז: „ערשט גאָר לעצטנס האָט פנחס קאָן צונויפגעזאַמלט וועגן דעם מאַטעריאַל אין זיין נאָך גישט פאַרעפנטלעכטער מאָנאָגראַפיע: „יידישע דרוקערייען אין ווילנע ביז 1837“.

פנחס קאָן — „רשימת הספרים שנדפסו בדפוס ראָם בוילנה בשנת 1849, 1856, 1859“, „קרית ספר“, תרצ"ה — 1935.

36) זלמן רייזען אין „לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור, פרעסע און פילאָ-לאָגיע“, באַנד 4, ווילנע 1929. עמודים 206—211 ביי דער פּאָזיציע „ראָם ברוך בן יוסף“.

37) ד"ר יעקב שאַצקאָר אין „קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע“, בוענאַס-אירעס 1950, קאַפיטל 4: „ערשטע יידישע דרוקערייען אין ליטע“, זייטן 43—46 און דעם נאָמען ראָם אין נעמען-רעגיסטער.

38) יצחק אייזיק בן יעקב איז דער מחבר פון דעם באַרימטן „אוצר הספרים“, דעם ביבליאָגראַפישן לעקסיקאָן פון יידישע ספרים און כתב-ידן. דערשינען אין ווילנא אין יאָר תק"ם (1880) און עטלעכע מאל פאַטאַסטאַטיש איבערגעדרוקט. ער האָט פאַרעפנטלעכט אין דער צייטשריפט „העברעישע ביבליאָגראַפיע“, בענד 4 און 5 (אין די יאָרן 1861—1862) אַ רשימה פון:

Hebraische Drucke zu Wilna seit 1847.

וואו עס געפינען זיך 460 פּאָזיציעס דערשינענע ביזן יאָר 1857.

דיקס ביבליאָגראַפישע רשימות — פון שאול גינבורגס אַרכיוו (39) און אברהם יעריס ביבליאָגראַפיע וועגן א. מ. דיקס אויסגאבעס וואָס געפינען זיך אין דער ירושלימער אוניווערסיטעט (40). עס איז כדאי דאָ צוצוגעבן, אַז אין דער רשימה (צווייטע) פון א. מ. דיקס חיבורים, וואָס עס ברענגט י. ריבקינד און האָט 125 איינסן, פון וועלכע 123 זענען געדרוקט געוואָרן אין ווילנע האָבן זיך 79 געדרוקט אין דער דרוקעריי פון ראָם און די איי-בעריקע אין אַנדערע ווילנער דרוקערייען (דוואַזשעץ, מ״ץ, פינאַנצן און קאָמערץ, זימעלאַוויטש).

אויך אונדזער מחבר, ש. ש. פייגענזאָהן האָט שוין בעת זיין לעבן געמאַכט אַ פרוווי צו דערציילן וועגן דער דרוקעריי, אמת ספעציעל וועגן דער תלמוד-אויסגאָבע (41). אויך איז געוועזן שוין מיט יאָרן צוריק באַקאַנט, אַז ער האָט צוגעגרייט אַ ספר וועגן דער געשיכטע פון דער ראָם-דרוקעריי (42).

---

(39) א. מ. דיקס ביבליאָגראַפישע רשימות פון שאול גינבורגס אַרכיוו, איבערעט-געבן צום דרוק מיט אַן אַריינפיר און באַמערקונגען פון יצחק ריבקינד. אין ייוואַ-בלעטער, ניויאַרק, 1952, זייטן 191—240. אין דער דאָזיקער גאַר אינ-טערעסאַנטער שטודיע איז גענומען געוואָרן אין אַכט אַ סעריע דיקאַלעקציעס וואָס געפינען זיך אין אַ ריי ביבליאָטעקן ווי ייוואַ, ביבליאָטעק פון לובאַ-וויטשער רבין, ש. ניגערס פּריוואַטע דיקאַלעקציע; נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק אין ירושלים, ביבליאָטעק פון טעאַלאָגישן סעמינאַר און י. ריבקינדס פּריוואַטע דיקאַלעקציע. אין דער דאָזיקער אַרבעט ווערט דערמאַנט אַ ריי אַנדערע אַרבעטן, וואָס באַשעפטיקן זיך מיט דער דיק-ביבליאָגראַפיע ווי אויך הערות און הוספות צו י. ריבקינדס אַרבעט פון ש. ניגער.

(40) אין דעם לעצטן באַנד ל"ב פון „קרית ספר“ ירושלים, אין צוויי המשכים. (41) שפ"ו (ש. פ. פייגענזאָהן) „אהרית דבר“ צו מסכת נדה פון תלמוד בבלי פון יאָר 1897 פון דער ראָם-דרוקעריי.

(42) אין דעם פּריער שוין-דערמאַנטן מקור פון זלמן רייזען (באַמערקונג 36), ליינען מיר:

„זינט די 60' קער יאָרן איז אין משך פון איבער אַ האַלבן יאָר-הונדערט בראַש פון פּאַרלאַג געשטאַנען שרגא-פּיוויש פּייגענסאָג, וועלכער האָט לעצטנס אויך אַנגעשריבן די געשיכטע פון דער ראָם-דרוקעריי (אין כתב"ד).“

מסכת

שבת

מן

תלמוד בבלי

עם פירשי ותוספות ופסקי תוספות ורבינו אשר ופסקי הראש ופירוש המשניות לדרמבם זל

והלמי נרמא ותוספת ישנים אש על מקמי • והנהח תנאן האמתי מה יטעניה כרלין זיל •

ובסוף כל מסכת הרב אלפסי עם כל נשאי כליו • וספר חכמת שלמה להגאון מדרסל זיל •
וספר מדרשא עם הדדשי אגרות כרדי • וספר מדרים לובלין על כמה מסכתות התמצאם בתכוד
ופירוש מעדני יום טוב • ודברי חמדות • ופלפלא דר'פתא על הראש מנהאן האמתי
בעל תוספות יום טוב זיל • הכל כאשר נרמס מקום • כאן מסוד כל רבר •

ועתה נרמס פירוש • בתוספת מרבה ופגדוש • בעקלות רבת לנוא אל הקדש • סעלות קיות • כמו נבדחת • אלה הם

- (א) הנהח על השם ופירשי ותוספת הראש במסרטי ורביט תנאן האמתי בעל הבח זיל •
  - (ב) ספר תפארת שמואל על הראש מנהאן האמתי מדרטיק זיל
  - (ג) ספר קרבן נתנאל על הראש מנהאן המפורסם מיה נתנאל וזיל זיל
  - (ד) הנהח מרמדי תנאן החדס האמתי המפורסם ככל קניי ארץ רבן של כל בני תולה
מי אלהו מוילנא זיל •
  - (ה) הנהח וחדשים נפלאים מרוב תנאן האמתי החדס רבן של כל בני תולה מז עקיבא איגר נ"י
אבדו ר"מ מנהאן המכנים כשם גליון השם • והכנע ציונים בכל מקום סמין כיה (ו) •
  - (ו) חדשים והנהח מנהאן האמתי החדס נ"י מוסת החד מה שאל מוילנא זיל •
  - (ז) טרב אלפסי באור ארץ תולה על המדרכי מנהאן האמתי החדס מאור תולה
מי מדרכי בנעמ זיל אבדו ר"מ מניקלשפורג והבטיה •
- הדי חדשים תוספות כתי • יסארו מעבר לשני

ברפוס השותפים דקק

ווילנא והוראדנא

שת די נוהה שמך כי בא מעד לזק

תלמוד בבלי אויסגאבע פון די שותפים ראם, ווילנע - גראָדנע.
מסכת שבת פון יאָר תקצ"ו.

צו די אלע פראַגמענטן קומט איצט צו פייגענזאָהנס אַרבעט, וואָס איז סיי אַ שטודיע, סיי זכרונות און איז אַ גאָר וואַגיקער צושטייער — שוין נישט נאָר צו דער געשיכטע פון דער ראַם־דרוקעריי, וואָס שטעקט מיט איר בראשית אין דעם קליינעם שטעטלע אַזיאַר 43) און דורך גראַדנע געקומען אין ירושלים דליטא. מיר האָבן דאָ נישט נאָר די געשיכטע פון 140 יאָר דרוקעריי ביי יידן, נאָר 140 יאָר קולטור־געשיכטע אין מזרח־איראָפּע.

עס איז די צייט פון „נייע ווינטן“ אין דער יידישער וועלט — די השכלה פּייערט אירע נצחונות און ווילנער משכילים זענען פון די אַקטיווע אין דער דאָזיקער באַוועגונג. די ווילנער דרוקערייען זענען אַריינגעפלאַכטן אין דאָזיקן געראַנגל.

עס איז די צייט פון שאַרפּער חסידיש־מתנגדישער מחלוקת — מחלוקת צווישן ווילנע, ראשית־כל מיט דער חסידישער וועלט און טאַקע מיט די חסידישע דרוקערייען. מיר האָבן טאַקע ביי פייגענזאָנען אַ ריי נייע פרטים וועגן דער מחלוקת ווילנע־סלאָוויטע און די מוראדיקע געשעענישן מיט די משפּטים אויף די סלאָוויטער ברידער.

עס איז אויך די צייט ווען די יידישע נייע ליטעראַטור, דאָן „זשאַרגאָן“ שטעלט אירע ערשטע טריט.

עס איז אויך די צייט פון אויפקום פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג (ווילנע איז דער צענטער ווו עס גרינדעט זיך דער „בונד“).

נישט איבערגעטריבן — אין דער געשיכטע פון דער ראַם־דרוקעריי האָבן מיר נישט נאָר די דרוקעריי־געשיכטע נאָר די געשיכטע פון דער גאַנצער סביבה — דעם יידישן קיבוץ און די באַצונגען מיט דער אוי־סערלעכער וועלט.

יעדער פרט אַ נייער היסטאָרישער מיילשטיין; יעדע קלייניקייט אַ נייער שיין צו די פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע פאַרהעלטענישן.

43) אַזיאַרי, אויף פּויליש Jeziory יעזיאַרי, אַ שטעטל ביי גראַדנע. אַזוי ווערט אַנגעגעבן אויפן שער פון דעם „סידור תּפּלת נהורא השלם“, וואָס איז דאָרטן געדרוקט געוואָרן אין יאָר תּקפּ״ו — 1726.

צענווארן און מיסאָנערן — אַן אינטערעסאַנט טראַגיש־ווייטאַקדיקער קאַפּיטל אין אונדזער געשיכטע; באַציונגען צווישן פאַרלאַגן — אַ קאַנקר־רענץ, וווּ מען טוט אַריין די טומאה אין דער „קדושה“.

טיראַזש פון די ספרים; פרייזן און קאַלקולאַציעס; אַפּאָזיט־מאַרק און נאַכפּראָגע; באַציונגען מיט מחברים און טאַקע די באַציונגען פון די שותפים אין דער דרוקעריי — געוועזן איז עס דאָך די אלמנה דבורה מיט צוויי שוואַגערס; נאַכדעם אירע 5 זין און גאַר שפּעטער איז די דרוקעריי אָפּגע־קויפט געוואָרן, שוין האַרט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, פון דעם באַראַן דוד גינצבורג.

דערביי איז דער מחבר נישט נאָר אַ פען־מענטש, נישט נאָר אַ כּראַך־ביקער. ער איז אין דעם פּאַל אַן ע־ד־ראַיה — 60 יאָר נאַכאַנאַנד איז ער געשטאַנען ביים וואַרשטאַט פון דער דרוקעריי און דערפאַר זענען זיינע כּראַניק בלעטלעך נישט נאָר אַ ליטעראַרישע מאַגאַזאַפּיע, דאָס זענען דאַקומענטן, זיכרונות וואָס באַקרעפטיקן די פאַקטישע געשעענישן.

פאַרוואָס ער האָט געוואַלט, אָן מען זאָל זיין געשיכטע וועגן דער דאָס־דרוקעריי פאַרעפנטלעכן ערשט 25 יאָר נאָך זיין פטירה איז נישט קלאַר. צי דערפאַר וואָס מען זאָל אויף די געשעענישן קוקן פון אַ ווייטע־רעזער צייט־פּערספעקטיוו; צי דערפאַר, אָן עס זאָלן שוין זיין אויפן עולם־האמת אַ ריי יחידים וועמען ער דערמאַנט.

ווי עס זאָל נישט זיין איז עס היינט שוין אַ גאַר, גאַר ווייטע היס־טאָרישע פּערספעקטיוו. מיר שטייען אין אַ צייט וואָס דער „נעכטן“, וואָס איז אינגאַנצן אַלט אַ פאַר צענדליק יאָר, איז אזוי מוראדיק פאַרשניטן געוואָרן און זיך פאַרוואַנדלט אין „געשיכטע“.

אַט נעכטן זענען די אַלע „היסטאָרישע“ געשטאַלטן געוועזן אייגענע, מיט זיי גערעדט, מיט זיי דיסקוטירט און מיט זיי געמאַכט פלענער...

פון דעם שטאַנדפונקט זענען שוין לאַנג פאַרביי ש. ש. פייגענזאָהנס באַוואַרענישן פון „25 יאָר“ — — —

ווי עס זאָל נישט זיין, אַ פאַרהתמעט קאַפּיטל פון גאַר נאָענטן עבר (נישט דווקא פון דרוק־וועזן) איז אויפגעפנט געוואָרן און איבערגעגעבן געוואָרן דער יידישער עפנטלעכקייט.

סדר

סליחות

כמנהג

ליטא רייסן וואמיט יצו

דיין (סליחות) הלכן איר וויס פייטט גירוקט . (כצרי) מיטלעך ווייכט פארטון: וואל לויך דעם פייטט פֿרסטין . (כסלות) וועלן איר וועה זיין פון (יהושע) לוח גיין :

נדפס

בווילנא

ע"ר ריכטעמאנסי ברוך ז"ל, ווי שמהת זימל ביד מנהם נחום ז"ל,
בשנת תר"א לפק

СЕЛИХОТЪ КЕМИНГАГЪ ЛИТАУ.
т. е.
Молитвы на отпущение грѣховъ, по обряду Липовскихъ Евреевъ.

ВИЛЬНО.
въ Типографіи М. Ромма и З. Типографа.
1841.

ווילנער סליחות פון יאָר תר"א — 1841, מיט עברייטייטש איבערוועצונג.

קאפיטל פינף

סוף־דבר

פון די ערשטע צוויי דרוקעריי־מאָאָגראַפֿיעס האָב איך געבראַכט קיצורים פון זייער אינהאַלט בשייכות מיט דער אייגנטלעכער געשיכטע — געטאָן האָב איך עס בכוונה, ווייל איך בין כמעט ווי זיכער, אז וועגן דער דרוקער־משפחה פון חיים שוואַרץ און פון דער דרוקעריי אין פראַנקפורט דאָדער וועלן מן־הסתם נישט אַרויסגיין קיין באַזונדערע אַרבעטן, אַז די דאָזיקע אַרבעטן וועלן בלייבן „פאַרזיכערט“ אין די טאָולען פון די ביב־ליאָגראַפֿישע זשורנאַלן. איך האָב געהאַלטן פאַר נויטיק צו ברענגען די פרטים פון דער געשיכטע פון די דאָזיקע קוושניעס פון אונדזער גייסטיקן המשך און מוסיף זיין אַלע מעגלעכע און נויטיקע הערות. פון דער ראַם־דרוקעריי דאַקעגן האָב איך נאָר געבראַכט אַ כמו אַריינפיר און עס דער־גאַנצט מיט אַ גאָר היבשע צאָל באַמערקונגען, וואָס זענען אין דער אַרבעט נישטאָ, ווייל איך מיין, אַז עס דאַרף זיך געפינען ווער, וואָס זאָל די דאָזיקע אַרבעט אַרויסגעבן באַזונדער, ווי אַ ספּעציעלע אויסגאַבע. ליטווישע יידן, יידן פון ירושלים ד'ליטא, וואָס געדענקען זייער נעכטן, זייער אייגענעם נעכטן, וועלכן זיי ווילן פאַראייביקן, וואָלטן געטאָן אַ גוטע זאַך ווען זיי גיבן אַרויס די אַרבעט פון ש. ש. פייגענזאָהן וועגן דער ראַם־דרוקעריי. כמעט אַ האַלבן יאָרהונדערט האָבן מיר דורכגעשפּרייזט, מיטגעגאַנגען דעם זעלביקן וועג ווי אונדזער פאַלק אין דאָזיקן 500 יאָריקן וואַנדער. געוואָגלט פון לאַנד צו לאַנד, פון תפוצה צו תפוצה — פון מזרח צו מערב און צוריק, געוואָגלט און געטראָגן אונדזערע פאַרמעטן אויף די פליצעס. מיר זענען מיטגעגאַנגען מיט די דאָזיקע פליענדיקע אותיות, געטראָג־

גענע פון נע־ונדיקעס, געטריבענע דורך גזירות, נגישות און שחיתות. ביז מיר זענען געקומען „אהיים“, צוריק צו אונדזער מקור — צו ירושלים ד'ליטא... געקומען במחשבה... און געזען... אָז מיר דאַרפן ווייטער וואָגלען און ווייטער מיטטראָגן אונדזערע „גוילין נשרפים ואתיות פורחות“.

זיכער איז עס נישט קיין לייכטע משא, אָבער מען מוז עס מיטטראָגן, אַן אַלט ווערטל זאָגט — בכל מקום, אומעטום ווהיין יידן ווערן פאַר־וואָגלט, גייט מיט זיי מיט די שכינה. אומעטום, ווו דער ווירבל פון צייט, מלחמות און צוואַנג פון „אויסזידלונגען“ אָדער „עשאַלאַנען“ האָבן אונדז אין לעצטן דור פאַרוואָרפן האָבן מיר נישט פאַרגעסן אונדזערע שוועבן־דיקע אותיות.

זאָל עס זיין אין דער פאַרעם פון אַ געשריבענעם לוח אין סאָויעטישן טורקעסטאַן: פון אַ ליטאַגראַפֿירטער צייטונג אין שאַנכֿייער געטאַ; אַ גע־שריבענער סידור אין אישוויץ, אָדער אַן אומלעגאַלער אויפרוּף אין אַ געטאַ. עס וואָלט זיך דאָ אפשר געפאַסט צו ענדערן דעם אַלטן תלמודישן ווערטל:

גוילין נשרפים ואתיות פורחות — די פאַרמעטן ווערן פאַרברענט אין די אותיות שוועבן אויף: גוֹפִים נשרפים. — די קערפערס זענען פאַרברענט, פאַרשרפעט, פאַרגאַזט געוואָרן, אָבער די אותיות האָבן אונדז באַגלייט!

אין מלחמות ממש איז דאָס טייערסטע וואָס עס ווערט אָפּגעהיט — די פּאָן; פאַרלירן די פּאָן, אַרויסלאָזן איר פון האַנט, אָדער חס־ושלום, איי־בערגעבן עס אין די הענט פון שונא — איז די גרעסטע מפלה.

אין אונדזער טאַג־טעגלעכן קאַמף פאַר אויפהאַלטן דעם זין פון אונדזער דזער לעבן און שאַפן, דעם זין פון אונדזער קיום און קאַמף פאַר אונדזערע יושר־און צדק־אידעאַלן איז דער ספר, איז דער געדרוקטער וואָרט, איז די אידעע פון די אין דער לופטן שוועבנדיקע אותיות ממש אַ פּאָן, וואָס טאַר נישט אַרויסגעלאָזט ווערן פון האַנט.

עס איז דעריבער גאַר נישט קיין פּראָזע דער נאַמען פון אונדזער ערשטן העפט:

דער ספר — אונדזער פּאָן

פון זעלביקן מחבר:

- (1) צוויי רעצעפטן-ביכער אין אלט-יידיש פון די יארן 1474 און 1509. סעפאראט-אפדרוק פון „דווקא“, נומער 17, בוענאס-איירעס, 1953.
- (2) תקנות ביי יידן קעגן לוקסוס און אויסברענגעריי. סעפאראט-אפדרוק פון „יארבוך תשט״ז“ פון דער יידישער קהילה אין בוענאס-איירעס, 1955.
- (3) אין לאַבירינטן פון תקופות (ערישטער בוך פון דער סעריע „אויף די שפורן פון 1000 יאר אשכנז“) פארלאג „ידבון“, בוענאס-איירעס, 1955.
- (4) דער יידיש-גלאַסאַר פון „חיי-אדם“ (א צושייער צום גרויכן יידישן ווערטערבוך). סעפאראט-אפדרוק פון באַנד 6 „אַרענטינער יוואַ-שריפטן“, בוענאס-איירעס, 1955.
- (5) נישט-דערברענטע שייטן (צווייטער בוך פון דער סעריע „אויף די שפורן פון 1000 יאר אשכנז“); פארלאג פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט — יוואַ, ב. איירעס, 1956.

גרייט צום דרוק:

- (א) און דאָס איז געוועזן נוסח אשכנז... (דריטער און לעצטער בוך פון דער סעריע „אויף די שפורן פון 100 יאר אשכנז“).
- (ב) אין פייער און אין פלאַם 200 יאר נאָך דער לעצטער תלמוד-פאַרברענונג אין קאַמעניעץ-פּאַדאַלסק. 1757—1957. צווייטער העפט פון דער ביבליאָטעק „ביכער-וועלט“.
- (ג) אונטער שטרוענע דעכער אָן עפאַפע פון יידישע ישובניקעס אין וויסרוסלאַנד.
- (ד) דורך קאַלט און וואַרעם געווינדגעשיכטעס: פון פּראָסטיקן לאַגער סוכא-בעזוואַדנא, ביז דער הייסער פּערגאַנער דאַלינע.

וועגן אַלע ענינים פון דער ביבליאָטעק „ביכער-וועלט“ זיך פאַרשטענדיקן אויפן אַדרעס:

M. BERNSTEIN

Honduras 4178. Dto. D. Buenos Aires